Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Department of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN 2349-638x

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 4.574

Website www.aiirjournal.com

Email :- aiirjpramod@gmail.com

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Mr. A. A. Shirke	Significance of E-resources in Research	1 To 3
2.	Dr. A. M. Pradhan	'Pyatm' India's Largest Payment Gateway	4To 5
3.	Prof. A.M. More Dr.J.J.Magdum	Contemporary Issuesand Challengesin English Proficiency of Engineering Students	5 To 8
4	Dr. Amardeep D. Jadhav	Issues And Challenges Before Commerce Education In India	8To 13
5	Mr. Amit Arvind Gurav	Li – Fi : The New Way of Connectivity	14 To 16
6.	Dr. Smt. Anagha V. Pathak	Poverty in India	17To 19
7.	Dr. Anil D. Patil	Rural Banking: A Critique form Administrative Point of View	20To 21
8.	Shri. Anil Balaso Balugade	A Comparative Study Of Emotional Intelligence Between Rural And Urban Male College Students	22 To 25
9.	Dr. Anurath Chandre	Demonetisation And Its Impact On Rural Indian Economy	26To 28
10	Dr. Arun Hange,	Tourism in India: Opportunities and Challenges	29To 31
11	Mr. Arun Pentawar	Comparative Politics and Its Evolution	32 To 33
12.	Dr. Mrs. Arundhati D. Patil	Population Growth- An Obstacle For Development Of Maharashtra	32 To 36
13	Avinash A. Patil	A study of Retention Strategies for the Teachers in Professional Educational Institutions in India:	37 To 39
14	Dr.B.S.Puntambekar	Social and Economical Justice : Concept and interrelation	40To 41
15	B.S. Jadhav	The Coming Crisis in the Foundation of Sociological Theories	42To 44
16	Assist. Prof. - Boyewar Yadav Baburao	Human Rights and Social justice	45 To 46
17	Chandrakant K. Chavan	Corruption and Betrayal in Henrik Ibsen's An Enemy of The people.	47 To 48
18	Chandrakant R. ChoukimathShankreppa B Kumbar	Digital India And Its Impact Challenges On E-Commerce Strategies	49To 52
19	Mr. D. B. Shinde	National Digital Library: A Free Access Platform	53 To 55
20	Mrs. D. S. Bamane.	Library And Social Media	56To 58

Comparative Politics and Its Evolution

Mr. Arun Pentawar
Head, Dept. of Political Science
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon.

Introduction:

Comparative politics is a field in political science, characterized by an empirical approach based on the comparative method. In other words, comparative politics is the study of the domestic politics, political institutions, and conflicts of countries. The study of comparative politics involves conscious comparisons in studying political experience, institutions, behaviour and processes of the systems of government in a comprehensive manner. It includes the study of even extra-constitutional agencies having their immediate connection, open or tacit, with formal governmental organs.

It is, therefore, concerned with significant regularities, similarities and differences in the working of political institutions and in the patterns of political behaviour. In simple words, we can say, Comparative Politics involves a comparative study of various political systems either as a whole or through a comparative analysis of their structures and functions.

Definitions of Comparative Politics:

"Comparative Politics is the study of the forms of political organisations, their properties, correlations, variations and modes of change." M. G. Smith

"Comparative Politics is the study of patterns of national governments in the contemporary world."

"Comparative Politics is concerned with significant regularities, similarities and differences in the working of political institutions and political behaviour." M. Curtis

Concept of Comparative Politics:

Comparative Politics is as old as Political Science. Aristotle, the father of Political Science, used comparative method for comprehending and analysing principles, issues and problems of Greek City States of his times. He used the knowledge gained for building his theory of politics.

Following Aristotle, several political thinkers began using the comparative method for analysing and presenting their views and conclusion about politics. Thus, it can be legitimately observed that comparative politics had its origin with Aristotle.

Evolution of Comparative Politics:

Since times very ancient, Comparative Politics has been a very popular and useful subject of study within the broad ambit of Political Science.

Aristotle observed the working of 158 constitutions and used the knowledge for answering such questions as: Which is an ideal state? Which can be the best practicable state?

Which is the best constitution? Aristotle's path was followed by his admirers, and the tradition still continues.

It can be stated with certainty that right from the days of Aristotle, comparative study of political institutions, governments and processes has been developing as a major and popular area of investigation with a large number of political scientists. After Aristotle, several political thinkers—Cicero, Polybius, Machiavelli, Montesquieu, J.S. Mill, Bagehot and others, used the comparative method in a highly productive way.

In the 20th century, the ancient tradition received a systematic use and development at the hands of a large number of political scientists, particularly, Ogg, Zink, Munro, C.F. Strong, Herman Finer, Almond, Powell, Blondel, A.R. Ball, Colelman, David Apter, S E Finer and others.

In the Western world, Comparative Politics came to be regarded as an autonomous discipline. Several scholars of the Third World countries (New States) got engaged in Comparative Politics studies and the exercise still continues. Comparative Politics continues to be a very popular area of study. The increase in the number of sovereign independent states has made the task more interesting as well as challenging.

In fact, in contemporary times, the importance of Comparative Politics has increased tremendously. The existence of 193 political systems and some non-state political entities in the world has greatly enlarged the scope of Comparative Politics. The need to build a scientific theory of politics and the potential of Comparative Method to serve this end has been mainly responsible for its increased importance.

In the 19th century, Comparative Politics studies (Popularly designated as Comparative Government) were used by the political scientists for arriving at correct and valid conclusions regarding the nature and organisation of state and government through a comparative study of organisation, powers and functions of various political institutions working in various states.

Conclusion:

- Comparative Politics is the study of the forms of political organisations.
- Comparative Politics involves a comparative study of various political systems either as a whole or through a comparative analysis of their structures and functions.
- Aristotle, the father of Political Science, used comparative method for comprehending and analysing principles, issues and problems of Greek City States of his times.
- After Aristotle, several political thinkers—Cicero, Polybius, Machiavelli, Montesquieu, J.S. Mill, Bagehot and others, used the comparative method in a highly productive way.
- In the 20th century, the ancient tradition received a systematic use and development at the hands of a large number of political scientists, particularly, Ogg, Zink, Munro, C.F. Strong, Herman Finer, Almond, Powell, Blonde, A.R. Ball, Coleman, David Apter, S E Finer and others.

References:

1) Marsh, D. and G. Stoker (ed.) Theory and Methods in Political Science, Macmillan, 1995
2) Palekar S.A, “Comparative Politics and Government”, Prentice Hall India Learning Private Limited; 1 edition, 2008.
3) Gouba O P, “Introduction to Political Theory” Macmillan India Limited , 2012.
4) Vidya Bhushan, “Comparative Politics”, Atlantic; Revised and Enlarged Ed. Edition, 2006.

ISSN 2349-638X
IMPACT FACTOR 4.574

INDIAN DEMOCRACY AND ITS CHALLENGES

INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

19th Oct. 2018

ORGANISER

Department of Political Science,
Shripatrao Chougule Arts And Science College,
Malwadi - Kotoli

SPECIAL ISSUE OF
AAYUSHI INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
www.aiirjournal.com

Chief Editor
Prin.Dr. P. A. Attar

123.	प्रा.डी.आर.पाटील	दुग्ध व्यवसाय : कोल्हापूर जिल्ह्याची जिवनदायिनी	481 To 482
124.	अरुण पेंटावार	महिला सबलीकरण आणि भारतीय संसदेतील महिलांचा सहभाग	483 To 485
125.	अजितकुमार भिमराव पाटील	विज्ञान लेखकांनी समाज प्रबोधनासाठी केलेले काय	486 To 491

महिला सबलीकरण आणि भारतीय संसदेतील महिलांचा सहभाग

प्रा. अरुण पेंटावार
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

प्रस्तावना:

विसाव्या शतकात महिलांच्या अधिकारांवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. महिलांना आर्थिक, सामाजिक, राजकिय आणि शैक्षणिक क्षेत्रात पुरूषांसमान अधिकार प्राप्त करून देण्यास सुरूवात झाली. महिलांच्या अधिकाराविषयी सर्वप्रथम जॉन लॉक यांनी आपली भूमिका मांडली, त्यानंतर मेरी बुलस्टोन क्राप्ट ने इ स 1792 मध्ये, विंडीकेशन ऑफ द राईट ऑफ द वुमेन या ग्रंथात महिलांविषयींच्या पारंपारिक संकल्पना बाजुला ठेवून त्यांना पुरूषांसमान अधिकार प्राप्त झाले पाहिजे. इ स 1869 मध्ये जे. एस. मिलने आपल्या विचारात महिलांना पुरूषांसमान अधिकार दिले पाहिजेत अषी विचारधारा पुढे आणली.

आधुनिक युगात मानवाने तंत्रज्ञानाच्या जोरावर नेत्रदिपक प्रगती केली आहे. तरी देखील महिलांच्या संदर्भात आजही भेदभाव केला जातो ही वस्तुस्थिती आहे, अनेक वर्षांपासून हा विषय जागतिक राजकारणास प्रभावित करीत आहे. यासंदर्भात संयुक्त राष्ट्र संघटनेने वेळोवेळी महिलांच्या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले आहे. कुवैतसारख्या देशाने महिलांना 2005 मध्ये मतदानाचा हक्क प्राप्त करून दिला आहे. अमेरिकेच्या अध्यक्षपदी आजपर्यंत एकही महिला विराजमान झाली नाही . जपान आणि फान्ससारख्या देशांमध्ये संसदेतील महिलांची संख्या 5 ते 7 टक्केपेक्षाही कमी आहे. लोकशाही विकेंद्रिकरणाचा स्विकार केलेल्या इंग्लंडसारख्या देशात आज 18 टक्के महिला संसदेत आहेत.

भारतातील महिला सबलीकरण आणि राजकारण

भारताला स्वातंत्र प्राप्त झाल्यानंतर स्त्री आणि पुरूष यांना समान अधिकार प्राप्त करून दिले आहेत.राज्यघटनेच्या उद्येशपत्रिकेत समानतेचे तत्व पाळण्यात आले आहे परंतु आजही भारतातील स्त्रीयांना स्वाभिमानाने जगण्यासाठी अनेक तडजोडी कराव्या लागतात. त्यांना आर्थिक स्वातंत्र प्राप्त झाल्यामुळे थोडा फरक पडला आहे परंतू अजूनही राजकीय क्षेत्रात आजही त्यांच्यावर अन्याय होत आहे हे आपणास विसरता येणार नाही. आजही भारताच्या संसदेत स्त्रीयांची संख्या फारच नगण्य आहे. भारतातील लोकसंख्येत निम्मी लोकसंख्या महिलांची आहे लोकसभेतील आणि राज्यसभेतील महिलांचे प्रमाण बोटांवर मोजन्याइतकी आहे. या संसदीय स्तरावर पुरूषांची मक्तेदारी निर्माण झाली आहे.

महिलांचा संसदेतील व इतर क्षेत्रातील सहभाग अतिशय अल्प असल्यामुळे त्यांना आरक्षण देणे काळाची गरज आहे. आज देशातील संसदेमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढविण्यासाठी महिलांना 33 टक्के आरक्षण देण्याची मागणी जोर धरत आहे. आतापर्यंत झालेल्या सर्व सार्वत्रीक निवडणुकांत महिलांच्या प्रतिनिधित्वाचे प्रमाण 8 ते 10 टक्के एवढेच आहे. हेच प्रमाण मंत्रीमंडळात केवळ 6 टक्के आहे तर संसदेत महिलांचा सहभाग केवळ 11 ते 12 टक्के आहे. संविधानाच्या अंतर्गत देण्यात आलेली स्वातंत्राची व राजकीय अधिकारांची हमी व प्रत्यक्षात महिलांना मिळणारे संसदेतील प्रतिनिधीत्व यात आजही मोठी तफावत दिसते. 1970 पर्यंत पाहण्याचा सर्वच राजकीय पक्षांचा उध्देश हा केवळ एकगटठा मते एवढया पुरते मर्यादित होता.आज सर्वच राजकीय पक्षात महिलांचा सहभाग फक्त 20 टक्के एवढाच आहे

लोकसभेतील महिलांचा सहभाग:

1952 पासून ते आजपर्यंतच्या 16 लोकसभांच्या कालावधीत केवळ 4 ते 12 टक्के प्रतिनिधित्व महिलांना प्राप्त झाल्याचे दिसुन येते.

भारताच्या लोकसभेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व

अ क्र	लोकसभा	एकूण जागा	महिला उमेदवार	विजयी महिला उमेदवार	लोकसभेतील टक्केवारी
1	1952 ते 1957	489	....	......	......
2	1957 ते 1962	494	45	22	4.45
3	1962 ते 1967	494	66	31	6.27
4	1967 ते 1971	520	67	29	5.57
5	1971 ते 1977	518	86	21	4.05
6	1977 ते 1980	542	70	19	3.50
7	1980 ते 1984	542	143	28	5.29
8	1984 ते 1985	542	171	43	7.94
9	1989 ते 1991	543	198	29	5.48
10	1991 ते 1992	543	330	38	7.11
11	1996 ते 1998	543	599	40	7.36
12	1998 ते 1999	543	274	43	7.91
13	1999 ते 2004	543	284	49	9.02
14	2004 ते 2009	543	355	45	8.29
15	2009 ते 2014	543	556	59	10.86
16	2014 ते......	543	631	64	11.8

संदर्भ : बुलेटीन ऑफ युनिक ॲकॅडमी, मासिक अंक – 4, पुणे, जुलै 2014

वरील माहितीवरून असे दिसून येते की मागील 16 लोकसभेतील महिलांचे प्रमाण अतिशय कमी आहे हे प्रमाण वाढविण्याची गरज आहे. महिलांना 33 टक्के आरक्षण प्राप्त होण्यासाठी 2010 मध्ये राज्यसभेत हे विधेयक मंजुर झाले असून लोकसभा व संपूर्ण देशातील विधीमंडळातही 50 टक्केपेक्षा ज्यास्त मताधिक्याने मंजूर झाले पाहिजे.

राज्यसभेतील महिलांचा सहभाग:

1952 पासून ते आजपर्यंतच्या 15 राज्यसभांच्या कालावधीत केवळ 7 ते 12 टक्के प्रतिनिधित्व महिलांना प्राप्त झाल्याचे दिसुन येते.

भारताच्या राज्यसभेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व

अ. क्र	कालावधी	महिला प्रतिनिधिंचे प्रमाण टक्केवारी
1	1952	7.3
2	1957	7.5
3	1961	7.6
4	1967	7.3
5	1971	7.0
6	1977	10.2
7	1980	9.8
8	1984	11.4
9	1989	9.7
10	1991	15.5

11	1996	9.0
12	1998	10.2
13	1999	12.5
14	2004	11.20
15	2009	10.6
16	2014	11.0

संदर्भ : राज्यसभा वेबसाईट

वरील माहिती वरून हे दिसून येते की 1952 पासून ते आजपर्यंत राज्यसभेतील महिलांचे प्रमाण अल्प आहे.

सारांश किंवा निश्कर्श :

- भारतात अजुनही महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाची गरज आहे. त्यासाठी महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढले पाहिजे.
- राजकीय पक्षांनी जास्तीत जास्त महिलांना उमेदवारी दिली पाहिजे. जेणेकरून महिलांचे राज्यसभा व लोकसभेतील संख्याबळ वाढून महिलांना योग्य प्रमाणात प्रतिनिधित्व मिळेल.
- महिलांच्या राजकीय हक्कांची जोपासना करणे हे आवश्यक आहे.
- भारतीय संसदेमध्ये महिलांचा ख–या अर्थाने सहभाग वाढवायचा असेल तर त्याना 33 टक्के आरक्षण दिले पाहिजे आणि हे सर्व राजकीय पक्ष व शासनाच्या मानसिकतेवरही अवलंबुन आहे.
- या विधेयकाला जवळपास सर्वच राजकीय पक्षांनी पाठिंबा देणे आवश्यक आहे.
- लोकसभा व राज्यसभेची सदस्यसंख्या वाढवून महिलांना 33 टक्के आरक्षण देता येईल त्यासाठी सध्यच्या लोकसंख्येप्रमाणे जागा वाढविल्या पाहिजे.

संदर्भसूची:

1. डॉ. दयाप्रसाद रस्तोगी, आंतरराष्ट्रीय राजनिती, साधना प्रकाषन, मेरठ,1990
2. डॉ. पंडीत नलावडे , आंतरराष्ट्रीय संबंध, कैलास पब्लिकेषन औरंगाबाद,2014
3. डॉ. ज रा षिंदे, समकालिन जागतीक राजकारण, चिन्मय प्रकाषन औरंगाबाद,2008
4. बुलेटीन ऑफ युनिक ॲकॅडमी, मासिक अंक – 4, पुणे, जुलै 2014
5. लोकसभा वेबसाईट.
6. राज्यसभा वेबसाईट.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-2018

Special Issue-66

Society, Culture and Environment

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Satish Desai
Asso. Prof. Department of Sociology
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College,
Miraj, Dist-Sangli [M.S.] INDIA

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013) October. 2018
UGC Approved Journal Special Issue 66-

53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक परिवर्तन	आबासाहेब कसबे	250
54	साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांचा अनुबंध	डॉ. एम.ए. कव्हळे	254
55	भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या	प्रा. आर. के खोकले	257
56	साहित्य आणि समाज	डॉ. सविता खोकले	263
57	वायू प्रदूषण : एक आव्हान	डॉ. दत्तात्रय खुणे	265
58	सत्यशोधक कथेतील समाजजीवन	पल्लवी कोडक	269
59	माळशिरस तालुक्यातील वीटभट्टी उद्योगाचे पर्यावरणीय परीक्षण	प्रा. डी. ए. कोकाटे	276
60	शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे	डॉ. सौ मंजिरी कुलकर्णी	280
61	जागतिक तापमान वाढीचे शेती क्षेत्रासमोरील आव्हान : एक पर्यावरणीय अभ्यास	डॉ. सी. बी. लोंढे	282
62	आदिवासी समुदायातील कला : एक संस्कृती	डॉ. महेश मगर	287
63	आदिम कोलाम समाज व संस्कृती	प्रा. सौ. श्यामला माने व डॉ. शैलजा माने	290
64	महिला पोलीस आणि सामाजिक परिवर्तन	प्रा. जी. टी. मोकासरे	295
65	आपत्ती व्यवस्थापनात स्वयंसेवक संस्थांची भूमिका	डॉ. माधव मोरे	298
66	भारतीय समाज आणि संस्कृती	प्रा. चांगदेव मुंढे	303
67	स्वयं सहाय्यता बचत गटांच्या मार्फत सामाजिक स्थित्यंतरण	प्रा. दत्तात्रय मुंढे	306
68	मानवी जीवन आणि पर्यावरणातील प्रदूषण	डॉ. जनार्दन परकाळे	310
69	पर्यावरण संरक्षण व शासकीय योजनांचा अभ्यास	प्रा. कलंदर पठाण	315
70	शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विकासातील योगदान	डॉ. सज्जन पवार	319
71	पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनात नागरिकांची भूमिका	प्रा.अरुण पेंटावार व प्रा.आशा पोतलवाड	323
72	पर्यावरण आणि मराठी कविता	प्रा. रमेश रिंगणे	327
73	समाज प्रबोधनकार संत गाडगे बाबा	प्रा. दादा साठे	331
74	महादेव कोळी समाजातील स्त्री संस्कृती	डॉ. विकास शेवाळे	334
75	घिसाडी जमातीच्या कौटुंबिक व विवाह पद्धतीतील बदलते स्वरूप	डॉ. जयसिंग सिंगल	338
76	सामाजिक प्रश्न व पर्यावरण	प्रा. विनायक वनमोरे व प्रा. अशोक खोत	345
77	समाज व संस्कृती	सुरेखा व्हसमने	348
	हिंदी विभाग		
78	भारतीय समाज के साहित्य में वर्णित वरिष्ठ नागरिक	डॉ. राजेंद्र बगाटे	351
79	भारतीय संस्कृती : त्यौहार एवं प्रदूषण	डॉ. के. बी. गंगणे	355
80	ग्लोबल वार्मिंग : समस्या और समाधान	डॉ. बी. आर. नळे	358

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे प्रकाशन वा पुनर्प्रकाशनाचे अधिकार प्रकाशक आणि संबधित लेखाकाधीन समान असून शोध निबंधातील मते ही संबधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत त्या मताशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013) | October. 2018
UGC Approved Journal | Special Issue 66-

पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनात नागरिकांची भूमिका

प्रा. अरूण पेंटावार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव. जि. बीड
मो. ९०६७४४९९८८ ई मेल arunpentawar@gmail.com

प्रा. आशा पोतलवाड
प्राणीशास्त्र विभाग
शिक्षण महर्षी डॉ. बापुजी साळुंखे महाविद्यालय, मिरज
मो. ९१३०१५०१९४ ई मेल asha.potalwad@gmail.com

प्रस्तावना :

प्राचीन ग्रीक तत्वज्ञ ॲरिस्टॉटल यांच्या मते, मनुष्य हा सामाजीक व राजकीय प्राणी आहे यानुसार मनुष्य हा परस्परावलंबी व स्वार्थी प्राणी आहे. आपले जीवन जगत असताना त्यास वारंवार ईतरांवर अवलंबुन राहावे लागते. ही गोष्ट माणुस विसरत चालला आहे, मनुष्य निसर्गामध्ये जन्म घेतो व त्याच्या जन्मापासुन ते मृत्युपर्यंत तो निसर्गावर अवलंबुन असतो. पर्यावरण ही निसर्गाशी अत्यंत जवळीक निर्माण करणारी बाब आहे, तर विकास ही बाब मानवाशी संबंधीत आहे. परंतु मनुष्याच्या याच विकासाच्या हव्यासापोटी ढासळत्या पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करीत आहे. सुर्यमालिकेतील सर्वात भाग्यवान गृह हा पृथ्वी आहे. याच पृथ्वीवर अनेक प्रकारचे सजीव-जलचर प्राणी, पक्षी, जीवजंतु, कीठक आणि मानव इत्यादी गुण्यागोविंदाने वास्तव्य करतात. या सर्वच जीवसृष्टीत मानव हा सर्वात हुशार आणि सर्वश्रेष्ठ मानला जातो नव्हे तर पृथ्वीवरील जीवसृष्टीत मानव हा अतिशय बुध्दीमान प्राणी आहे. नवनवीन संशोधनामुळे आणि तंत्रज्ञानामुळे मानवाने स्वतःचा प्रचंड विकास घडवून आणला आहे. मानवाने बुद्धीच्या जोरावर पर्यावरणाचा स्वताच्या फायद्यासाठी सर्वात जास्त उपभोग घेतला आहे म्हणुनच पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन करण्याची जबाबदारी ही मानवाचीच आहे. यासाठी शासन व एन.जी.ओ. इतर संस्थांना दोष देउन चालणार नाही. नागरीकांनीच यासाठी पुढाकार घेणे गरजेचे आहे. ॲरिस्टॉटलने म्हंटल्याप्रमाणे आदर्श नागरिक आदर्श राज्याची निर्मिती करतात. यानुसार पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन हे आदर्श नागरिकच करू शकतात म्हणून पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनात नागरिकांची भूमिका काय आहे व काय असायला पाहिजे याचे चिंतन करण्याचा प्रयत्न मी या शोधनिबंधाच्या माध्यमातुन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१. पर्यावरणविषयक संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२. पर्यावरण प्रदुषणाचा अभ्यास करणे.
३. पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनात नागरिकांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

पर्यावरण म्हणजे काय :

पर्यावरण ही संज्ञा शास्त्रीय दृष्ट्या सर्वसमावेशक आणि गुंतागुंतीच्या स्वरूपाची आहे. Environ या मूळ फ्रेंच शब्दापासून इंग्रजीत Environment असा शब्द प्रचलित झाला आहे यालाच मराठीत पर्यावरण असे म्हणतात. पृथ्वीवरील विशिष्ट भागाशी निगडीत असलेली सभोवतालची परिस्थिती.

थोडक्यात पृथ्वीवरील जमीन, पाणी व वातावरण यांनी बनलेला भौतिक परिसर, त्यात आढळणाऱ्या निर्जीव व सजीव सृष्टीतील विविध घटक आणि त्यांचे सर्वांचे परस्परसंबंध या सर्वांचा पर्यावरण या संकल्पनेत समावेश होतो.

पर्यावरणाचे प्रकार :

१. **नैसर्गिक पर्यावरण:** सृष्टीतील निसर्गामुळे निर्माण होणाऱ्या पर्यावरणाला नैसर्गिक पर्यावरण असे संबोधले जाते. यात प्रामुख्याने जलावरण, मृदावरण वातावरण, प्राणी, वनस्पती व सुक्ष्मजीव यांचा समावेश होतो.

२. **सांस्कृतिक पर्यावरण:** सांस्कृतिक पर्यावरण हे मानवी जीवनाशी निगडित आहे. यामध्ये सामाजिक व आर्थिक घटकांचा समावेश होतो. आजच्या आधुनिक युगात नैसर्गिक पर्यावरणासोबतच मानवाचा सर्वांगीण विकास व मानवी निकोप जीवन यावरच सांस्कृतिक पर्यावरणाचे घटक प्रभावी ठरत आहे.

पर्यावरण प्रदुषणाची कारणे:

- लोकसंख्यावाढ
- शहरीकरण झालेली वाढ
- औद्योगिकरण व कारखान्यांच्या संख्येत होत असलेली वाढ
- वाढती जंगलतोड
- रासायनिक खते व जंतुनाशकांचा अति वापर
- वाहतूक व इंधनाचा अतिरेकी वापर
- युध्द व राष्ट्राराष्ट्रातील संघर्ष
- नागरिकांचे वाढते दुर्लक्ष

पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनात नागरिकांची भूमिका

अलिकडील काळात मानवाने पर्यावरणाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करूण पृथ्वीवर प्रदुषणाची प्रचंड प्रमाणात वसाहत निर्माण केली आहे. ही स्थीती अशीच राहीली तर इतर सजीवांबरोबरच मानवालाही याचे परिणाम भोगावे लागणार आहे. निसर्गाने पृथ्वीवरील सर्व साधने आपल्यासाठीच उपलब्ध करून दिली अशा अविर्भावात आजची शिक्षीत पिढी वावरताना दिसत आहे आणि निसर्गनियमांकडे दुर्लक्ष करीत आहे. आजच्या आधुनिक युगातील शिक्षित मानवापेक्षा पुर्वीचा निरक्षर माणूस हा निसर्ग नियमांचा आदर करायचा. मानव हा पर्यावरणातीलच एक घटक आहे आणि त्यामळेच पर्यावरणाचा ऱ्हास हा शेवटी मानवाच्या नाशाला कारणीभूत ठरेल याची जाणिव त्याला होणे आवश्यक आहे. प्रदूषणाचे प्रमाण कमी करून पर्यावरणाचे संवर्धन करण्यासाठी अनेक उपाययोजना आखण्याची गरज निर्माण झाली आहे. यामध्ये शासन, राज्य व इतर संस्था, एन.जी.ओ. यापेक्षा देशातील नागरिकांची भूमिका ज्यास्त महत्वाची आहे. पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनात नागरिक पुढील प्रकारची भूमिका पार पाडू शकतात...

पर्यावरण शिक्षण व जाणिवजागृती

आज तंत्रज्ञानाच्या जोरावर मानवाने अपार प्रगती साध्य केली आहे परंतु जोपर्यंत प्रदूषण आटोक्यात आणत नाही तोपर्यंत या विकासाला काहीच अर्थ नाही. त्यासाठी पर्यावरणाबाबत शिक्षण देण्याची व जाणिवजागृती करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. आज सामान्य जनतेला याविषयी काहीही देणेघेणे नाही तर शिक्षित नागरिकांना त्यांच्या पर्यावरण विषयक कर्तव्यांचा विसर पडत चाललेला आहे. यासाठी पर्यावरण शिक्षण व जाणिवजागृती याची नितांत आवश्यकता आहे.

पर्यावरणविषयक कायदे व नियमांचे पालन करणे

अलिकडील काळात विविध देशांमध्ये लोकशाहीच्या नावाखाली पर्यावरणविषयक कायद्यांचे व नियमांचे सतत उल्लंघन होत आहे. यासाठी कायदे पायदळी तुडविणे, शिस्तीचे पालन न करणे, बेजबाबदारपणे वागणे या गोष्टी केल्या जातात. उदा.

सिंगापूर शहराची स्वच्छता ही फक्त तेथील कडक कायद्यामुळे आहे तर भारतातील मुंबईसारख्या शहरात घाणीचे साम्राज्य आहे. आशिया खंडात सर्वात वेगाने वाढणारे शहर म्हणून ज्या औरंगाबाद शहराचा उल्लेख केला जातो त्या ठिकाणी अलिकडील काळात कचऱ्याच्या प्रश्नावरूण सरकार, महानगरपालिका व नागरिकांमध्ये मोठया प्रमाणात संघर्ष निर्माण झाला होता. शेवटी न्यायालयाला हस्तक्षेप करावा लागला. याठिकाणी शहरी व ग्रामिण भागातील नागरिकांमध्ये संघर्ष निर्माण झाला होता यास जबाबदार कोण आहेत. याची जबाबदारी नागरिकांनी घेतली पाहिजे.

पाणी हेच जीवन याची जाणिव ...

पाण्याला जीवन असे संबोधले जाते. आपल्या दररोजच्या जीवनात पाणी नसेल तर आपण जीवनाची कल्पनाच करू शकत नाही. पृथ्वीवर ७५ टक्के पाणीसाठा आहे परंतु त्यातील ०१ टक्काच पाणी पिण्यालायक आहे. यासाठी प्रत्येकानेच पाण्याचा वापर योग्य केला पाहिजे. अलिकडील काळात नागरिकांकडून पाण्याचा अपव्यय मोठया प्रमाणात होत आहे. प्रत्येक नागरिकाने पाणी पिताना लागेल तेवढाच पाणी घ्यावे व्यर्थ टाकून देऊ नये. पावसाचे पाणी जमिनीत मुरवला पाहिजे. यासाठी अभिनेते आमिर खान यांची चळवळ कार्यरत आहे. प्रत्येक नागरिकाने या चळवळीचा भाग बनून आपले योगदान दिले पाहिजे.

मातीचे संरक्षण करणे

पिण्याच्या पाण्याबरोबरच मातीचे संरक्षण करणे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे. कारण शहरालगतच सिमेंटचे जंगल वेगाने वाढत आहे यासाठी विटांची गरज असते या विटा तयार करण्यासाठी सुपीक मातीचा वापर केला जात आहे. त्यामुळे येणाऱ्या काळात याचा विपरित परिणाम शेती उत्पादनावर होऊ शकतो. याबरोबरच रासायनिक खतांच्या अतिवापरामुळे जमिनीची सुपिकता नाहिसी होत चालली आहे.

वने व औषधी वनस्पतींचे संवर्धन

अलिकडील काळात प्रत्येक राष्ट्राच्या लोकसंख्येत झपट्याने वाढ होत आहे या वाढत्या लोकसंख्येमुळे जागा अपूरी पडत आहे. म्हणूण मनुष्य वने नष्ट करूण तिथे घरटी बांधत आहे त्यामुळे औषधी वनस्पतीची व झाडांची कापणी मोठयाप्रमाणात सुरू आहे. याबाबतीत मराठवाडा आघाडीवर आहे. मराठवाड्यातील नागरिक हे बेजबाबदारपणे वागत असताना दिसून येतात. उदा. मराठवाड्यातील नागरिक घर बांधत असताना मोठ्या प्रमणात झाडांची कत्तली करत असतात याचे कारण म्हणजे झाडांचा कचरा व पालापाचोळा अंगणात पडतो म्हणूण. याचा परिणाम म्हणून मागिल पाच वर्षापासून मराठवाडा दुष्काळाच्या छायेत आहे हे ऐक ज्वलंत उदाहरण आहे. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षणासाठी वनांचे व औषधी वनस्पतींचे संवर्धन होणे काळाची गरज आहे.

ऊर्जेचा अतिवापर थांबविणे

विकसित व अविकसित राष्ट्रांतील श्रीमंत लोकांकडेच प्रचंड प्रमाणात संपत्ती आहे. या समृध्दीमुळे लोक अधिक चैनिचे आयुष्य जगण्याची सवय झाली आहे. त्यासाठी ऊर्जेचा वापर अतिप्रमाणात होत आहे. उदा. अमेरिकेचा एक व्यक्ती एवढ्या मोठ्या प्रमाणात उर्जेचा वापर करते की, त्याच प्रमाणात ऊर्जा ०२ जपानी, १३ चिनी, ३२ भारतीय आणि ३७२ इथिओपियन करतात. या ऊर्जेचे संवर्धन करण्याची आवश्यकता आहे. अगोदरच ऊर्जेचा प्रचंड प्रमाणात तुटवडा आहे. भारतात तर ऊर्जा म्हणजे वीजेचा वापर कारण नसताना नागरिक वापरतात.

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण

पर्यावरणाच्या समतोलावरच पृथ्वीवरील सर्व सजीवांचे जीवन, व त्यांचे सुख व समृध्दी अवलंबुन आहे. पर्यावरण विकासाठी वनसंवर्धन आणि नैसर्गिक साधन संपत्तीवरचे अघोरी अतिक्रमण थांबविले पाहिजे. पाणी, हवा, माती, जंगले आणि मानव हे परस्परांवर अवलंबुन असणारे घटक आहेत. यांच्या संवर्धनाशिवाय या सृष्टीचे व पर्यावरणाचे चक्र चालूच शकत नाही. म्हणून मानवाने नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संरक्षण करण्यासाठी पुढे आले पाहिजे.

ISSN : 2348-7143
October. 2018

जनसहभाग वाढविणे

आजकाल माणूस स्वतःच्या सुखासाठी रात्रंदिवस प्रयत्नांची पराकाष्ठा करत आहे. परंतु सार्वजनिक हितासाठी स्वतःकडे थोडाही वेळ नाही. देशातील सर्व नागरिकांनी पर्यावरण विकासासाठी थोडा जरी वेळ दिला तर या सृष्टीचे नंदनवन होण्यास वेळ लागणार नाही. पर्यावरण विकासासाठी कायद्याबरोबरच जनसहभाग खुप महत्वाचा आहे. मला तर असे वाटते की, जनसहभाग हाच पर्यावरण विकासाचा मूलमंत्र आहे.

निष्कर्ष:

- मानवाने बुद्धीच्या जोरावर पर्यावरणाचा स्वताच्या फायद्यासाठी सर्वात जास्त उपभोग घेतला आहे म्हणुनच पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन करण्याची जबाबदारी ही मानवाचीच आहे.
- मानव हा पर्यावरणातीलच एक घटक आहे आणि त्यामळेच पर्यावरणाचा ऱ्हास हा शेवटी मानवाच्या नाशाला कारणीभूत ठरेल याची जाणिव त्याला होणे आवश्यक आहे.
- प्रदूषणाचे प्रमाण कमी करून पर्यावरणाचे संवर्धन करण्यासाठी अनेक उपाययोजना आखण्याची गरज निर्माण झ ाली आहे.
- पर्यावरणाबाबत शिक्षण देण्याची व जाणिवजागृती करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.
- नागरिकांनी पर्यावरणविषयक कायद्यांचे, नियमांचे, व शिस्तीचे पालन न करणे, जबाबदारपणे वागणे या गोष्टी केल्या पाहिजेत.
- पिण्याच्या पाण्याबरोबरच मातीचे संरक्षण करणे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.
- पर्यावरण संरक्षणासाठी वनांचे व औषधी वनस्पतींचे संवर्धन होणे काळाची गरज आहे.
- मानवाने नैसर्गिक साधन संपत्तीचे व ऊर्जेचे संवर्धन करण्याची आवश्यकता आहे.
- ॲरिस्टॉटलने म्हंटल्याप्रमाणे आदर्श नागरिक आदर्श राज्याची निर्मिती करतात. यानुसार पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन हे आदर्श नागरिकच करू शकतात.

संदर्भ सूची:

१. डॉ. शिंदे ज रा, डॉ.अमृतकर प्रशांत, समकालीन जागतिक राजकारणातीन प्रमुख समस्या, चिन्मय प्रकाशन,
२. औरंगाबाद, २००६.
३. डॉ. नलावडे पंडीत, आंतरराष्ट्रीय संबंध, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, २०१४.
४. माने आशिष, घाडगे, बन्ने, पर्यावरण अभ्यास एक आधुनिक दृष्टिकोण, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, २००५.
५. डॉ, वराट तुकाराम, पर्यावरण शिक्षण आणि आपत्ती व्यवस्थापन, अथर्व प्रकाशन, पूणे, २००७.
६. प्राचार्य सुहास पेशवे, डॉ. बाबरे, पर्यावरण अभ्यास, मंजुषा पब्लिकेशन्स, नळदुर्ग, २००४.
७. https://hi.m.wikipedia.org/wiki/पर्यावरण

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Issue – 114 (B)

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

31	सबाल्टर्न इतिहासलेखन : एक अभ्यास	डॉ.संतोष बोडके	130
32	हाडोळती ग्रामवस्तीतील कृषी उत्पादनावर हवामान बदलाचा झालेला परिणाम अभ्यासणे	डॉ. अंबादास मुळे	135
33	कवी गोविंदसुतांचे 'सूर्यतीर्थ' एक अवलोकन	डॉ. सुरेश खोब्रागडे	138
34	संगीत आणि संपादन प्रेरणा या घटकांचा आक्रमकतेवर होणारा परिणाम	डॉ. गजानन रत्नपारखी	142
35	'छावणी' कादंबरी एक अभ्यास	डॉ. संगीता शेळके	151
36	संत सेवादासांचे क्रांतिकारी विचार [बोल]	कु.मनाली राठोड	154
37	संत तुकारामांच्या कवितेतील कृषी जाणिवांचे संदर्भ	प्रा.बाळासाहेब कटारे	157
38	विद्याधर गोखले यांचे कथाविश्व	विद्या कडे	161
39	चरित्र वाङ्मयप्रकार : संकल्पना, स्वरूप व वैशिष्टये	श्री. दत्तात्रय आसवले, डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर	164
40	भक्ती संप्रदायातील स्त्री	डॉ.अशोक लिंबेकर	169
41	आठवणींचे पक्षी : स्वरूप व समीक्षा	प्रा.सिद्धार्थ इंगोले	171
42	आघाड्यांच्या सरकारचे [सन १९९९ ते २०१४] महाराष्ट्र राज्य	डॉ. के. जी. पोकळे	175
43	महात्मा गांधी यांची रामराज्याची संकल्पना	डॉ. डी. एम. चौधरी	180
44	स्त्री अस्तित्वाचा आत्मशोध स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून	प्रा.प्राची जोशी	184
45	शारीरिक शिक्षणातून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास	डॉ. नासिर गिरासे	191
46	सांकृतिक पर्यावरण आणि मराठी कविता	डॉ. सुनिल निगडे	193
47	मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांमधून अवतरले ग्रामीण जीवनदर्शन	सौ. भाग्यश्री लेंढे	199
48	लोकशाही व्यवस्थेतील राजकीय सामाजीकरणामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका : एक अभ्यास	प्रा. अरुण पेंटावार	203
49	मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील जंगल सत्याग्रह व वऱ्हाड प्रांताचे योगदान	डॉ. धीरजकुमार नजान	210
50	'अश्रुंची झाली फुले' या नाटकातील आशय - अभिव्यक्ती	डॉ. भूषण बंड	216
51	राष्ट्रसंतांचे वैवाहिक जीवनाविषयी विचार	डॉ. प्रवीण करंजकर	219
52	भाषांतर क्षेत्रातील व्यावसायिक संधी	डॉ. मच्छिंद्र काळे	222
53	थेरीगाथेतील अनुपम सौंदर्य –एक चर्चा	डॉ. माधवी खरात	225
54	ताणतणावाबाबत सद्यस्थिती व प्रतिबंधक उपाययोजना	डॉ. मनीषा मुलकलवार, डॉ. प्रमोद मुलकलवार	230
55	योगनिद्रेची शास्त्रीय बैठक व प्रत्यक्ष तंत्र	डॉ. सुभाष वाघ	236
56	ज्ञानेश्वरीतील अथवा अंकुर विषयक संदर्भाचे प्रयोजन : एक अभ्यास	डॉ. राजीव यशवंते	239
57	मानवी हक्क आणि भारतातील युवक कल्याण योजना	डॉ. सतीश देसाई	243
58	जयप्रकाश नारायण यांच्या समाजवादी विचारांचा एक विश्लेषणात्मक आभ्यास	डॉ. संभाजी पाटील	248
59	वारकरी संप्रदायातील संत कवयित्रिंचे भक्तीकाव्य	डॉ. अनिल गर्जे	255
60	समीक्षक वा. ल. कुलकर्णी यांची सैद्धांतिक कथा समीक्षा	डॉ. कैलास महाले	262
61	महिला आयोगाची महिलांच्या हक्कांच्या संरक्षणातील भूमिका	डॉ.दिलीपसिंह निकुंभ	268
62	ओसेकर घराण्याचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक योगदान	अपर्णा गुरव	273
63	विनोबा भावे आणि सर्वोदय	डॉ. संभाजी पाटील	276
64	शारीरिक शिक्षणात तणाव व्यवस्थापनाचे महत्त्व	प्रा. नाजुकाराम बनकर	282

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Issue 114 (B) - Recent Trends in Research
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
January-2019

लोकशाही व्यवस्थेतील राजकीय सामाजिकरणामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका : एक अभ्यास

प्रा. पेंटावार अरूण सायन्ना
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव.
ई.मेल arunpentawar@gmail.com
मो. नं 9067449988

प्रस्तावना:

आधुनिक काळात राजकीय पक्ष हे लोकशाही व्यवस्थेतील एक महत्वपूर्ण भाग बनलेला आहे. जनतेच्या भावना शासनापर्यंत पोहोचविण्याचे महत्वाचे कार्य राजकीय पक्ष करताना दिसून येतात. लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्षांच्या कार्याला विशेष महत्व असते. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये राजकीय पक्षांना व्यापक आणि विविध स्वरूपाची कामे करावी लागतात. लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय पक्षांना घटनात्मक स्थान नसले तरी पक्षीय विकासाच्या द्रष्टिने त्यांना मोठया प्रमाणात स्वातंत्र मिळते नागरिकांना पक्ष, संघटना स्थापन करण्याचा व त्यांचे सदस्य होण्याचा अधिकार असतो त्यामुळे बदलत्या राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीमध्ये राजकीय पक्षांची जबाबदारी वाढली आहे. समाजाच्या त्यांच्याबददल अपेक्षा वाढलेल्या आहेत.

आधुनिक काळातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकास आणि विज्ञान तंत्रज्ञानातील प्रगती यामुळे नागरिक व समाज राजकीय पक्षांच्या कार्याकडे सकारात्मक भुमिकेतून पाहू लागला आहे. हे सर्व नागरिकांचे राजकीय सामाजिकरण घडून येत असल्यामुळे शक्य झाले आहे. लोकशाही व्यवस्थेला स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी व प्रगल्भ लोकशाहीसाठी राजकीय सामाजिकरण प्रकिया ही निरंतर चालू असणे गरजेचे आहे आणि हे सर्व लोकशाही व्यवस्थेचे आधारस्तंभ असणा—या राजकीय पक्षांमार्फतच शक्य आहे. कारण राजकीय पक्ष हे राजकीय सामाजिकरणाचे एक महत्वाचे साधन मानले जाते. जनमत तयार करणे, लोकांपर्यंत योग्य माहिती पोहोंचविणे, व समाजाला योग्य मार्गदर्शन करणे अशी विविध स्वरूपाची कामे राजकीय पक्षांमार्फत सतत होत असतात यातूनच लोकांचे राजकीय सामाजिकरण घडून येते म्हणून राजकीय सामाजिकरणामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका महत्वाची आहे. त्यामुळेच प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून लोकशाही व्यवस्थेतील राजकीय सामाजिकरणामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका काय आहे? याची अभ्यासपूर्ण मांडणी करण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्यिष्टे :

1. लोकशाही व राजकीय पक्ष संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2. राजकीय सामाजिकरण या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
3. राजकीय पक्षांची राजकीय सामाजिकरणासंदर्भातील भूमिकेचा अभ्यास करणे

ग्रहितके :

1. राजकीय पक्ष हे लोकशाही व्यवस्थेतील आधारस्तंभ आहेत.
2. राजकीय सामाजिकरण घडवून आणण्यात राजकीय पक्षांची भूमिका महत्वाची आहे.
3. राजकीय पक्ष निवडणूकिच्या काळात राजकीय सामाजिकरण मोठया प्रमाणात करतात.
4. समाजमाध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे राजकीय पक्ष राजकीय सामाजिकरणास महत्व देत आहेत.

संशोधन पध्दती व तथ्य संकलनाचे स्त्रोत :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक स्त्रोतांमधीन निरीक्षण व द्वितीय स्त्रोतांमधील

संबंधीत विषयावरील पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, अभ्यासक्मीय पुस्तके, वर्तमानपत्रे व विविध वेबसाईटसवरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

लोकशाहीची संकल्पना

लोकशाही म्हणजे केवळ राजकीय व्यवस्था नाही, तर ती जीवनाकडे पाहण्याचा एक द्रष्टिकोन आहे. लोकशाहीचे सामाजिक, राजकीय व आर्थिक असे अनेक पैलू आहेत. प्राचीन ग्रीक नगरराज्यापासून ते आधुनिक राष्ट्–राज्यापर्यंत लोकशाही व्यवस्थेचा विकास झालेला आहे. लोकशाहीची संकल्पना समजून घेण्यासाठी काही व्याख्या पाहणे गरजेचे आहे.

अमेरिकन प्रेसिडेंट ॲब्राहम लिंकननी लोकशाहीची केलेली व्याख्या जगप्रसिध्द आहे त्यांच्या मते 'लोकांचे, लोकांसाठी आणि लोकांकडून चालविले जाणारे शासन म्हणजे लोकशाही होय'. तर

जॉन सिले यांच्या मते ' ज्या शासनपध्दतीमध्ये प्रत्येकाचा सहभाग असतो त्यास लोकशाही असे म्हणतात.' याशिवाय लोकशाहीचे गाढे अभ्यासक लॉर्ड ब्राईस यांच्या मते 'राज्याची सत्ता समाजातील सर्व लोकांच्या हाती असते तेव्हा त्यास लोकशाही असे म्हणतात.

थोडक्यात लोकशाही म्हणजे प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे खुल्या व निपःक्ष वातावरणातील निवडणुकींव्दारे लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीव्दारे चालणारे राज्य म्हणजे लोकशाही होय.

राजकीय पक्ष : स्वरूप आणि विकास

लोकशाही एवढाच राजकीय पक्षांचा इतिहास जुना आहे याच उत्पत्तीचा शोध प्राचीन काळात घेता येतो. प्राचीन ग्रीकमधील प्लॅबियन्स आणि पॅट्रिशियन्स या गटाचे स्वरूप हे याच आधारावर हाते. या काळात सत्ताप्राप्तीचे प्रयत्न करणारे आणि त्यासाठी स्पर्धा करणारे गट अस्तित्वात होते. ष्ंतजलष या शब्दाची उत्पत्ती च्तजपतम या लॅटीन शब्दापासून झाली आहे. याचा अर्थ विभाजन असा होतो अर्थात च्तजपतम म्हणजे भाग या अर्थाने पक्ष हा शब्द वापरला जातो.[1]

यावरून एका समग्र व्यवस्थेचा भाग म्हणजे राजकीय पक्ष असा अर्थ रूढ झाला. असे असले तरी राजकीय पक्षांविषयी स्पष्ट लिखाण हे सर्वप्रथम अठराव्या शतकात झालेला आहे.

पक्षपध्दतीचा उगम आणि विकास हे सर्वप्रथम इंग्लंडमध्ये झाला तेथे झालेल्या नागरी युध्दाची सुत्रे विशिष्ट गटांकडे होती त्यांना कॅविलियर्स आणि राउंडहेडस असे म्हंटले जाई यापैकी पहिला गट हा राजघराण्याचा होता तर दुसरा गट संसदेचा समर्थक होता. नंतर त्याचे रूपांतर कॉन्झरव्हेटिव्ह आणि लिबरल पक्षात झाले.[2] त्यानंतरच्या काळात जगातील सर्वच राजकीय व्यवस्थांमध्ये पक्षपध्दतीचा विकास झालेला दिसून येतो. काही देशांमध्ये एकपक्षपध्दती आहे तर काही देशांमध्ये द्विपक्ष पध्दती आहे मात्र लोकशाही असणा–या देशांमध्ये बहुपक्ष पध्दतीचा झपाटयाने विकास झाला नव्हे तर लोकशाही व्यवस्थेमध्ये राजकीय पक्ष अनिवार्य बनले आहेत.

राजकीय पक्षाची व्याख्या

बर्क :– ''एक सामान्य विचारप्रणाली स्विकारलेल्या, राष्ट्रीय हित साध्य करण्यासाठी सामुहिक प्रयत्न करणा–या, एकात्मतेच्या सूत्रात बांधलेल्या व्यक्तिंचा समावेश होतो.''

मॅक्स वेबर :– ''शासकीय सत्ता हस्तगत करण्यासाठी प्रचार आणि आंदोलन करणा–या व्यक्तिंनी स्वेच्छेने तयार केलेले संघटन म्हणजे राजकीय पक्ष होय.''मॅक आयव्हर :– '' विशिष्ट राजकीय विचारप्रणालींच्या आधारे तयार झालेला, घटनात्मक मार्गांचा वापर करून आपली विचारप्रणाली आणि धोरणांचा शासनाला आधार देउ इच्छिणा–या व्यक्तींचा संघटीत गट म्हणजे राजकीय पक्ष होय. ''[3]वरील व्याख्यांवरून असे म्हणता येईल की, राजकीय पक्ष हा व्यक्तींचा गट असतो. राजकीय सत्ता प्राप्त करणे हे त्यांचा उद्येश असतो व यासाठी इतर गटांशी संघर्ष व स्पर्धा करतात तसेच या संघटीत गटाची एक विशिष्ट विचारप्रणाली असते. निवडणुकीच्या सनदशीर मार्गाने शासनाची सत्ता हस्तगत करण्याचे प्रयत्न या गटाकडून होत असतात.

राजकीय सामाजिकरणाची संकल्पना

राजकीय सामाजिकरणाची संकल्पना किंवा संज्ञा ही आधूनिक राज्यशास्त्रात 1960 नंतर प्रामुख्याने प्रचलित झालेली आहे. अमेरिकन राज्यशास्त्रज्ञ हर्बर्ट एच हायमन यांनी ' पोलिटिकल सोशलायझेशन ' नावाचा ग्रंथ लिहिला व तेंव्हापासूनच आधुनिक राज्यशास्त्रात राजकीय सामाजिकरण या संज्ञेचा अभ्यास करण्यात येवु लागला. राजकरण ही समाजाची एक महत्वाची बाजू आहे. त्यामुळेच राजकीय व्यवस्थेत सामाजिकरणाला खुपच महत्व प्राप्त झालेला आहे. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये लोकांचे राजकीय सामाजिकरण सातत्याने चालू असते. राजकीय सामाजिकरणाशिवाय राजकीय व्यवस्था टिकूच शकत नाही कारण राजकीय व्यवस्थेत राजकीय संस्कतीला विशेष महत्व असते. राजकीय सामाजिकरण ही राजकीय संस्कतीचे स्वरूप निश्चित करणारी एक अतिशय महत्वाची प्रक्रिया समजली जाते.

राजकीय सामाजिकरणाच्या प्रकियेमुळेच व्यक्ती राजकीय ज्ञान ग्रहण करायला सुरूवात करते म्हणजेच ज्या प्रकियेच्या माध्यमातून राजकीय संस्कतीची अंगभूत मुल्ये, श्रध्दा आणि. द्रष्टिकोण येणा–या पिढयांना संक्रमित होत असते तेंव्हा या प्रकियेलाच राजकीय सामाजिकरण असे म्हंटले जाते.

राजकीय सामाजिकरणासंदर्भात डॉ. दि.का. गर्दे असे म्हणतात की, 'राजकीय संस्कती पिढयानपिढया जोपासण्याची जी प्रकीया असते तिलाच राजकीय सामाजिकरण असे म्हणतात.' याशिवाय ग्रीनस्टोन नावाचा विचारवंत असे म्हणतो की, 'राजकीय सामाजिकरण म्हणजे व्यक्तिच्या आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर तिला जाणतेअजाणतेपणी मिळालेले योजित–अनियोजित आणि औपचारिक–अनौपचारिक राजकीय शिक्षण होय.

एकंदरित व्यक्तिला जे राजकीय शिक्षण उघडपणे व प्रत्यक्षपणे दिले जाते त्याचा तर समावेश होतोच पण त्याही बरोबर ज्य गैरराजकीय शिक्षणातून तिच्या व्यक्तिमत्वासाठी महत्वाच्या ठरणा–या वैशिष्टयपूर्ण शिक्षणाचाही समावेश होतो. राजकीय सामाजिकरण हे व्यक्तिला राजकीय व्यवस्थेची वैशिष्टये, राजकीय मुल्ये, राजकीय विचारप्रणाली इत्यादिंचे ज्ञान प्राप्त करून देणारी प्रकिया आहे. त्यामळे व्यक्ती राजकीय व्यवस्थेशी परिचित होते. एका व्यापक अर्थाने राजकीय सामाजिकरण ही राजकीय शिक्षणाचीच एक प्रकिया आहे.

लोकशाही व्यवस्थेतील राजकीय सामाजिकरणामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका

राजकीय पक्षांचा विकास गेल्या काही शतकात झालेला असला तरी आधुनिक काळात लोकशाहीच्या विकासाचे श्रेय हे राजकीय पक्षांनाच द्यावे लागेल. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये किंवा शासनपध्दतीमध्ये राजकीय पक्षांना घटनात्मक स्थान नसले तरीही राजकीय पक्षांचे अस्तित्व अनिवार्य असते. याबाबतीत राजकीय विचारवंत लॉर्ड ब्राईस असे म्हणतात की, ''ज्याप्रमाणे पावसाळयात गवत उगवणे स्वाभाविक आहे, त्याप्रमाणे लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय पक्षांचे अस्तित्व स्वाभाविक आहे.''[4] लोकशाहीच्या बाबतीत त्यांचे विधान अगदी बोलके वाटते. त्यामुळेच लोकशाही शासनव्यवस्था आणि राजकीय पक्ष यांचा घनिष्ठ संबंध आहे असे म्हणता येईल.

लोकशाही व्यवस्था यशस्वी करण्यासाठी लोकांचा सकीय सहभाग व त्यांचे राजकीय सामाजिकरण होणे हे गरजेचे असते. अशा प्रकारचा राजकीय सहभाग आणि राजकीय सामाजिकरण घडवून आणण्यात राजकीय पक्ष हे लोकशाहीतील महत्वाचे साधन मानले जाते. त्यामुळे राजकीय सामाजिकरणामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका काय आहे? हे पूढील विविध मुद्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट करता येईल.

राजकीय सामाजिकरण हे राजकीय सत्ता प्राप्त करण्याचे माध्यमः–

राजकीय सत्ता प्राप्त करणे हे प्रत्येक राजकीय पक्षाचे प्रथम ध्येय असते त्यासाठी राजकीय पक्ष सत्ता प्राप्त करण्यासाठी राजकीय सामाजिकरण या माध्यमाचा मोठया प्रमाणत वापर करतात. सत्ताधारी व विरोधी राजकीय पक्ष हे सत्ता प्राप्त करण्यासाठी जनमत तयार करण्याचे व समाजाला

ISSN : 2348-7143
January-2019

योग्य मार्गदर्शन करण्याचे कार्य करतात यातुनच राजकीय सामाजिकरणाची प्रकिया ही सतत सुरू असते. सत्ताधारी पक्ष हे शासनाचे धोरण व कार्यक्रमांविषयी अनुकूल भूमिका हे जनतेपर्यंत पोहोंचविण्याचे कार्य करतात तर विरोधी राजकीय पक्ष शासनाचे धोरण हे कसे चुकीचे आहेत हे लोकांना पटवून देण्याचे कार्य करतात. म्हणजेच दोन्ही पक्ष प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे राजकीय सामाजिकरण घडवून आणतात.

लोकशाही शासनव्यवस्थेत राजकीय सत्ता हस्तगत करण्यासाठी लोकमताचा पाठिंबा मिळविणे आवश्यक असते यासाठी राजकीय पक्ष आपले विचार, तत्वज्ञान, पक्षाचे कार्यक्रम व निवडणुकीतील जाहिरनाम्याच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोंचण्याचा प्रयत्न करतात यातूनच लोकांचे राजकीय सामाजिकरण होत असते.

निवडणूक काळातील राजकीय सामाजिकरणः–

लोकशाहीमध्ये निवडणूक प्रक्रियेला विशेष महत्व असून निवडणूक हा सत्तांतराचा सनदशीर मार्ग मानला जातो. निवडणूक लढविण्यापूर्वी सर्वच राजकीय पक्षांना आपला कार्यक्रम तयार करावा लागतो त्याशिवाय लोकांसमोर जाणे शक्य नसते तसेच जाहीरनामा तयार करणे, पत्रके छापणे, जनतेच्या मनावर छाप पाडणा–या वक्त्यांची यादी तयार करणे, प्रचारसभा व विविध रॅलींचे आयोजन करणे या माध्यमातून प्रत्येक राजकीय पक्ष आपल्या पक्षाची भूमिका जनतेपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न करतात. राजकीय पक्ष आपल्या पक्षाची भूमिका मांडताना इतर विरोधी राजकीय पक्षांचे दोष दाखविणे यासारख्या कार्यांच्या माध्यमातून निवडणूकीच्या काळात राजकीय सामाजिकरण केले जाते. राजकीय पक्षांच्या कार्यांचे बारकाईने निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, राजकीय पक्ष हे निवडणुकीच्या काळातच मतदारांचे राजकीय सामाजिकरण मोठया प्रमाणात करतात.

राजकीय पक्षशाखेच्या माध्यमातून राजकीय सामाजिकरणः–

सध्याच्या काळात प्रत्येक राजकीय पक्ष प्रत्येक जिल्हयात, तालुक्यात व गावपातळीवर आपले कार्यालय व पक्षाच्या शाखा वाढविण्यावर भर देत आहेत. कारण यामुळे कार्यकर्त्यांची संख्या मोठया प्रमाणात वाढवता येते. पक्षाच्या संपर्क कार्यालयाच्या माध्यमातून लोकांमध्ये जाणिव जाग्रती निर्माण केली जाते व आपल्या पक्षाच्या विचारांशी सामान्य कार्यकर्त्यांना जोडले जाते. महाराष्ट्राचे कॅबिनेट मंत्री व राष्ट्रीय समाज पक्षाचे अध्यक्ष श्री महादेव जानकर यांनी असे म्हंटले आहे की, "पक्ष कार्यकर्त्यांनी पक्ष संघटनेचा व शाखेचा वापर जनतेचे प्रश्न सोडविण्यासाठी करावा, राजकीय पक्षाच्या शाखा सामान्य जनतेसाठी मदत केंद्रे व्हावीत, पक्ष कार्यकर्त्यांनी आक्रमक असण्याबरोबरच तंत्रज्ञानप्रेमी व अभ्यासू बनावे व नागरिकांना सर्व माहिती द्यावी त्यामुळे सर्वसामान्य जनतेच्या प्रश्नांची सोडवणूक करणे अधिक सोपे होईल,"[5]

वरील विधानावरून असे म्हणता येईल की, राजकीय पक्षांसाठी शाखा व संघटनेच्या माध्यमातून लोकांचे राजकीय सामाजिकरण करणे हे अधिक सुलभ आहे. यासाठी राजकीय पक्षाचे सदस्यत्व करूण घेणे आवश्यक आहे कारण राजकीय पक्षाचे सदस्यत्व प्राप्त केल्याने राजकारणाविषयी अधिक रस निर्माण होतो आणि हे सर्व राजकीय पक्षांच्या शाखांच्या माध्यमातून होत असते.

पक्ष कार्यकर्त्यांचे राजकीय प्रशिक्षण :–

पक्षाच्या कार्यकर्त्यांना राजकीय प्रशिक्षण देत राजकीय पक्ष राजकीय सामाजिकरण करत असतात. सत्ता प्राप्त करण्यासाठी राजकीय पक्ष अधिकाधिक कार्यकर्त्यांची नोंदणी करतात व ज्या पक्षाचे कार्यकर्ते अधिक त्या पक्षाचा प्रभाव निवडणुकांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येतो. नोंदणी झाल्यानंतर आपल्या कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षण देण्याबाबतही हे पक्ष सतत जागरूक असतात.

जगातील सर्वात मोठा राजकीय पक्ष असल्याचा दावा करणा–या भारतीय जनता पक्षाने आता आपल्या 9 कोटी कार्यकर्त्यांना ई–ट्रेनिंगच्या माध्यमातुन प्रशिक्षण देण्याचे ठरवले आहे भाजपचे राष्ट्रीय

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Issue 114 (B) - Recent Trends in Research
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
January-2019

सरचिटणीस आणि प्रशिक्षण विभागाचे प्रभारी पी. मुरलीधर राव यांच्या मते, राजकीय कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षण देण्याबाबतचा हे जगातील पहिले अभियान आहे. भारतीय जनता पक्षाचे पहिले लक्ष 2019 लोकसभा निवडणुकीसाठी कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षित करणे हे आहे. यामध्ये निवडणूक व्यवस्थापन, निवडणूक आयोगाचे नियम व कायदे, पक्षाचे निवडणूक कार्यक्रम, विचारप्रणाली व तंत्रज्ञानाचा वापर आणि निवडणुकीत इ–मटेरियल कसे वापरायचे याचे प्रशिक्षण यामध्ये दिले जाणार आहे.[6]
वरील माहितीवरून असे लक्षात येते की विचारधारा कोणतीही असो राजकीय पक्षामध्ये नवीन कार्यकर्ते मिळविण्याची व त्यांना प्रशिक्षीत करण्याची व्यवस्था असावी लागते. आजच्या परिस्थितीमध्ये प्रत्येक राजकीय पक्ष प्रशिक्षणावर अधिक भर देत आहेत. या प्रशिक्षण कार्यक्रमाअंतर्गत कार्यकर्त्यांना राजकीय पक्षाची विचारप्रणाली, ध्येयधोरणे, व कार्यक्रम इत्यादिंचे ज्ञान प्राप्त होते व या माध्यमातून पक्षाच्या कार्यकर्त्यांचे राजकीय सामाजिकरण घडून येते.

पक्षाची अधिवेशने व मेळाव्यातून राजकीय सामाजिकरण :–

प्रत्येक राजकीय पक्ष राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर तसेच जिल्हा व तालुका स्तरावर पक्षाची अधिवेशने व मेळावे आयोजित करत असतात. या मेळाव्यांमध्ये राजकीय पक्षाचे नेते हे कार्यकर्त्यांना व जनतेला मार्गदर्शन करतात यातुन राजकीय सामाजिकरण होते. आगामी लोकसभा व विधानसभा निवडणुकांसाठी राजकीय पक्ष कामाला लागले आहेत. संघटन मजबूत करण्यासाठी महाराष्ट्रातील विविध जिल्हयांमध्ये पक्षाच्या बैठका, मेळावे, व अधिवेशने घेत आहेत. अशा प्रकारच्या अधिवेशनांमधुन, मेळावे व सम्मेलनांच्या माध्यमातून कार्यकर्त्यांमध्ये उत्साह वाढवला जातो या मेळाव्यांच्या माध्यमातून कार्यकर्त्यांचे व सामान्य जनतेचे राजकीय सामाजिकरण घडवून आणले जाते.

सोशल मीडियाच्या माध्यमातून राजकीय सामाजिकरण :–

अलीकडील काळात सर्वच राजकीय पक्ष सोशल मीडियाचा वापर मोठया प्रमाणात प्रभावीपणे करत आहेत.यासाठी पक्षांतर्गत आय.टी सेल चीही निर्मिती करण्यात आलेली आहे. सर्वप्रथम सोशल मिडियाचा प्रभावी वापर 2014 च्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणुकीमध्ये भारतीय जनता पक्षाने प्रभावीपणे केला होता यासंदर्भात कॉंग्रेस पक्षही आता सोशल मिडीयावर सक्रीय झालेला आहे त्यामुळे सर्वच राजकीय पक्ष आता राजकीय सामाजिकरणासाठी सोशल मीडीयाचा वापर करत आहेत.

कॉंग्रेस पक्षाचे सोशल मीडिया सेल चे अध्यक्ष श्री चैतन्य पुरंदरे यांनी असे म्हंटले आहे की, 2014 च्या निवडणुकीत भाजपने सोशल मीडियाचा पुरेपुर वापर केला व त्या आधारे निवडणुका जिंकल्या तोपर्यंत कॉंग्रेस पक्ष सोशल मिडियावर फारसा सक्रिय नव्हता, परंतु आता अलिकडील काळात कॉंग्रेसच्या प्रत्येक कार्यकर्त्याला सोशल मीडियाच महत्व कळुन चुकले असून आता कॉंग्रेसचे कार्यकर्ते फार मोठया प्रमाणावर सोशल मीडियावर सक्रिय झाले आहेत.''[7]

वरील विधानावरून असे म्हणता येईल की सध्या सर्वच राजकीय पक्षांना सोशल मीडियाचे महत्व कळाले असुन कार्यकर्ते मोठया प्रमाणावर सोशल मीडियावर सक्रिय झाले आहेत. यासाठी फेसबुक, व्टिटर, व्हॉटसऍप, इन्स्टाग्राम, यु–टयुब चॅनेल्स यासारख्या माध्यमांचा वापर करत आहेत. यात फेसबुक पेज सुरू करून जनतेपर्यंत पोहोंचणे, व्टिटरवर व्टिट करून वरिष्ठ पातळीवरून सक्रीय राहणे, विविध व्हॉटसऍप ग्रुप तयार करून त्यामार्फत पक्षांचे विविध विचार, कार्यक्रम जनतेपर्यंत पोहोंचविणे इत्यादी उपक्रम सुरू आहेत. म्हणजेच सोशल मीडियाचा सकारात्मक वापर करून जनतेचे राजकीय सामाजिकरण केले जात आहे.

विविध सेल च्या माध्यमातुन राजकीय सामाजिकरण :–

समाजातील सर्व स्तरातून पाठिंबा मिळविण्यासाठी राजकीय पक्ष समाजातील विविध घटकांपर्यंत पक्षाची ध्येयध्योरणे व विचारधारा आणि लोकशाही मुल्ये पोहोंचविण्याचा प्रयत्न करत आहेत. यासाठी राजकीय सामाजिकरणाचा मार्ग स्विकारत आहेत. सर्वच राजकीय पक्ष आपल्या पक्षांतर्गत विविध उपशाखा किंवा सेलची स्थापना करत आहेत. उदाहरणार्थ प्रत्येक पक्षांतर्गत विद्यार्थी

आघाडी, अल्पसंख्यांक सेल, अनुसूचित जमाती सेल, अनुसूचित जाती सेल, महिला व युवती सेल, कामगार सेल, डॉक्टर सेल, शिक्षक सेल, लिगल सेल आयटी सेल अशा विविध सेलची निर्मिती करण्यात आलेली आहेत. याचा उद्येश असा आहे की समाजातील प्रत्येक घटकाचे प्रश्न हे वेगवेगळे असतात त्याना आपल्या पक्षाच्या विचारधारेशी बांधिलकी करून घेणे असा आहे. प्रत्येक वर्गाचे राजकीय सामाजिकरण हे वेगवेगळया पध्दतीने घडवून आणले जाते.

राजकीय पक्षांच्या मुखपत्राच्या माध्यमातून राजकीय सामाजिकरण :–

अलिकडील काळात प्रत्येक राजकीय पक्ष आपली भूमिका लोकांसमोर मांडण्यासाठी पक्षाच्या अधिकत मुखपत्राचा वापर करत असताना दिसून येतात. कोणत्याही वर्तमानपत्राचा अग्रलेख हा त्या पत्राच्या संपादक व राजकीय पक्षाच्या एखादया विशिष्ट विषयाबददलचा द्रष्टिकोण व्यक्त करीत असतो. वर्तमानपत्र जर एखादया राजकीय पक्षाचे मुखपत्र असल्यास त्यातील अग्रलेख सुध्दा त्या संबंधीत पक्षाच्या भूमिकेचा प्रचार करताना आढळून येतात नव्हे तर प्रसंगी शासनावर टिका करतानाही दिसून येतात यासंदर्भात शिवसेना पक्ष आपल्या सामना या मुखपत्राचा मोठया प्रमाणावर वापर करताना दिसून येते. महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षांमध्ये भारतीय जनता पक्षाचे मुखपत्र 'कमल संदंश आणि तरूण भारत', कॉंग्रेस पक्षाचे मुखपत्र 'कॉंग्रेस संदंश व लोकमत', शिवसेनेचा 'सामना', राष्ट्रवादी कॉंग्रेस पक्षाचा 'सकाळ', आणि महाराष्ट्र नवनिर्माण सेनेचे मुखपत्र 'दैनिक मराठा' इत्यादींचा समावेश आहे. राजकीय पक्ष आपल्या मुखपत्रांच्या माध्यमातून आपली ध्येयधोरणे, पक्षाची भूमिका, पक्षाने केलेली कार्ये व योगदान हे जनतेसमोर मांडण्याचे काम करतात. यातुन लोकांचे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष राजकीय सामाजिकरण घडून येते.

लोकशाहीच्या सामाजिकरणासाठी राजकीय पक्षः–

लोकशाहीचे सामाजिकरण घडवून आणण्यासाठी राजकीय सामाजिकरण प्रक्रियेचे विशेष महत्व आहे.यासंदर्भात बोलताना भारिप चे अध्यक्ष डॉ प्रकाश आंबेडकर असे म्हणाले होते की, "लोकशाहीचे सामाजिकरण व्हावे हे आमचे उद्यिष्ट आहे त्याची सुरूवात वंचितांना उमेदवारी देउन राजकीय पक्ष करू शकतात. सोबतच राजकीय पक्ष पातळीवर देखील लोकशाहीचे सामाजिकरण व्हावे."[8] अलिकडील काळात बहुजन व वंचित यांच्या आघाडीच्या प्रसंगी त्यांनी ही अपेक्षा व्यक्त केली. एका अर्थाने त्यांचे म्हणणे हे अगदी बरोबर आहे कारण राजकीय पक्ष हे लोकशाहीचे आधारस्तंभ मानले जातात त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय सामाजिकरण घडवून आणने ही राजकीय पक्षांची जबाबदारी आहे.

राजकीय सामाजिकरणासाठी धर्माचा वापर :–

भारताने धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीचा स्विकार केलेला आहे तरीही प्रत्यक्षात मात्र राज्यकर्ते व राजकीय पक्षांनी धर्माचे व धार्मिक संघटनांचे राजकीयकरण केलेले दिसून येते. राजसत्ता धर्मसत्तेवर नियंत्रण करू पाहत आहे. मतपेटी निर्मितीसाठी धर्म व धार्मिक संघटनांचा वापर सगळेच राजकीय पक्ष करताना दिसतात. साधू, साध्वी, मौला, मौलवी, आचार्य, व अवलिया यांचा निवडणूक प्रचारातील सहभाग वाढला आहे. यातुन लोकांचे धार्मिक मार्गाने होणारे राजकीय सामाजिकरण वेगाने होत आहे परंतू हे राजकीय सामाजिकरण नकारात्मक स्वरूपाचे आहे असेच म्हणावे लागेल.

"कट्टर धार्मिक संघटना अशी ओळख असलेल्या ओवैसी बंधुंच्या 'मजलिस ए इत्तेहादुल मुस्लिमीन' एम.आय.एम. या संघटनेने 2014 साली महाराष्ट्राच्या विधानसभेच्या दोन जागा जिंकुन महाराष्ट्राच्या राजकारणात एक राजकीय पक्ष म्हणून चंचूप्रवेश केला."[9]

अशा प्रकारे राजकीय सामाजिकरण घडवून आणण्यात राजकीय पक्ष हे लोकशाहीतील महत्वाचे साधन मानले जाते. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय सामाजिकरणामध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे.

ISSN : 2348-7143
January-2019

निष्कर्ष :–

- राजकीय पक्ष हे लोकशाही व्यवस्थेतील आधारस्तंभ आहेत.
- राजकीय सामाजिकरण घडवून आणण्यात राजकीय पक्षांची भूमिका महत्वाची आहे.
- राजकीय पक्ष निवडणूकिच्या काळात राजकीय सामाजिकरण मोठया प्रमाणात करतात.
- समाजमाध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे राजकीय पक्ष राजकीय सामाजिकरणास महत्व देत आहेत.
- राजकीय पक्षांसाठी शाखा व संघटनेच्या माध्यमातून लोकांचे राजकीय सामाजिकरण करणे हे अधिक सुलभ आहे.
- आजच्या परिस्थितीमध्ये प्रत्येक राजकीय पक्ष प्रशिक्षणावर अधिक भर देत आहेत.
- राजकीय पक्ष मेळाव्यांच्या माध्यमातून कार्यकर्त्यांचे व सामान्य जनतेचे राजकीय सामाजिकरण घडवून आणले जाते.
- सर्वच राजकीय पक्ष आता राजकीय सामाजिकरणासाठी फेसबुक, व्टिटर, व्हॉटसऍप, इन्स्टाग्राम, यु–टयुब चॅनेल्स यासारख्या सोशल मीडीयाचा वापर करत आहेत.

संदर्भसूची व तळटिपा

1. डॉ ठाकरे शुभदा, तौलनिक राज्यशास्त्र, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, 2004 प्र.क 108
2. डॉ फडिया बी एल, डॉ जैन, आधुनिक राजनीतिक सिध्दांत, साहित्य भवन
3. पब्लिकेशन्स, आगरा, 2009.
4. डॉ ठाकरे शुभदा, तौलनिक राज्यशास्त्र, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, 2004 प्र.क 109
5. कित्ता, प्र क 109
6. दैनिक प्रभात न्यूज, सोमवार, नोव्हेंबर 20, 2018.
7. दैनिक दिव्य मराठी, दिनांक 15 सप्टेंबर, 2018.
8. https://maharashtradesha.com/thepunecityCongressSocialMediaCellNews
9. दैनिक मराठवाडा नेता, दिनांक 02 जुलै, 2018.
10. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, दिनांक 29 ऑक्टोबर, 2014.

SCHOLARS IMPACT
Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640
Special Issue

Approved By UGC
Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

UGC (CPE) Sponsored
One Day Interdisciplinary National Level Conference
on

"THE PRESENT SCENARIO OF INDIAN DEMOCRATIC SYSTEM : CHALLENGES AND OPPORTUNITIES"

16th February 2019

Volume-II, February 2019 (Special Issue)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
University Grants Commission

✤ EDITOR IN CHIEF ✤

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

✤ GUEST EDITOR ✤

DR. BALASAHEB JADHAV

www.scholarsimpact.com

: Organised by :

Department of Political Science

M.S.P. Mandal's

SHRI SHIVAJI COLLEGE, PARBHANI.

UGC - College with Potential for Excellence NAAC Accrediated A+Grade (Third Cycle)

(Affiliated to : Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)

31.	भारतातील लोकशाहीचा विकास - एतिहासिक आढावा प्रा. जाधव आर.एस.	107 –108
32.	लोकशाही व्यवस्थेमधील राजकीय सामाजिकरणाचे महत्व प्रा. पेंटावार अरूण सायन्ना	109 –113
33.	भारतीय लोकशाहीचा ऐतिहासिक आढावा प्रा. लक्ष्मण मारोती घोटेकर	114 –115
34.	लोकशाही सशक्तीकरणातील जबाबदार घटक : मिडिया डॉ. व्ही. एस. इंगळे	116 –120
35.	भारतीय लोकशाही आणि नक्षलवाद : अंतर्गत सुरक्षे समोरील आव्हान प्रा. प्रशांत प्रभाकरराव सराफ	121 –124
36.	नक्षलवाद : भारतीय लोकशाही समोरील आव्हान डॉ. संतोष बाबुराव कु-हे	125 –128
37.	भारतीय लोकशाही आणि भ्रष्टाचार संघमित्रा शामराव सदाफुले	129 –130
38.	आतिव्यवस्थेपुढे भारतीय लोकशाही निष्प्रभ डॉ. शिंदे आर.डी.	131 –134
39.	भारतीय लोकशाही आणि भ्रष्टाचार प्रा. सुर्यवंशी व्हि. एम.	135 –137
40.	संसदेतील महीला प्रतिनिधीत्वाची उपेक्षा : एक चिंतन डॉ. रमेश वाघमारे	138 –142

(32)

लोकशाही व्यवस्थेमधील राजकीय सामाजिकरणाचे महत्व

प्रा. पेंटावार अरूण सायन्ना
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव. जि. बीड.
ई.मेल arunpentawar@gmail.com

प्रस्तावना:

दुस–या जागतिक महायुध्दानंतर बहुतांश राष्ट्रांनी लोकप्रिय शासनप्रणाली म्हणून लोकशाहीचा स्वीकार केलेला आहे. आजच्या काळातील सर्वात महत्वपूर्ण विचारधारा व शासनप्रणाली म्हणून लोकशाहीला जगभरात मान्यता मिळालेली आहे. लोकशाहीला एवढे महत्व प्राप्त होण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे यात शासन जनतेकडून जनकल्याणासाठी चालविले जाते. कोणतेही निर्णय बहुमताने घेतले जातात. अल्पसंख्याक, दुर्बल व वंचित घटकांच्या विकासाला प्रथम प्राधान्य दिले जाते म्हणून जगातील जास्तीत जास्त नवस्वतंत्र राष्ट्रांनी लोकशाही शासनप्रणालीचा स्विकार केलेला आहे. म्हणूनच विसाव्या शतकास लोकशाहीचे युग म्हणूनही ओळखले जाते. व्यक्तिचा सर्वांगिण विकास साध्य करण्यासाठी स्वातंत्र, समता, बंधुता, न्याय व कायद्याचे राज्य ही मुल्ये आवश्यक असतात आणि हीच मुल्ये लोकशाही शासनप्रणालीचा महत्वपूर्ण आधारस्तंभ मानली जातात. लोकशाही शासनप्रणालीत प्रत्येक नागरिकांना त्यांच्या कुवतीनुसार राजकारणात सहभागाची समान संधी मिळते. नागरिकांचे सर्व दुःख, समस्या, व तक्रारींना योग्य वाचा फोडण्याचे काम लोकशाही प्रणाली मध्ये केले जाते. सामाजिक, राजकीय व आर्थिक क्षेत्रातील कोणताही निर्णय विचारविनीमय करून घेतला जातो. त्यामुळेच आधुनिक काळात लोकशाही शासनपध्दतीचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

आधुनिक काळात लोकशाहीचे महत्व वाढत असले तरी लोकशाही व्यवस्थेवर अनेक आक्षेप घेतले जातात ते म्हणजे जबाबदार नागरिकांचा अभाव, राजकीय सहभागाची उदासिनता, जागरूक मतदारांचा अभाव, राजकीय सामाजिकरणाचा अभाव यासारख्या महत्वपूर्ण बाबींचा समावेश होतो. राज्यामध्ये विविध प्रकारची लोकशाही आढळून येते ते म्हणजे सामाजिक, राजकीय व आर्थिक लोकशाही होय. सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीच्या यशासाठी स्वातंत्र, समता व न्याय इत्यादी मुल्ये समाजात रूजविणे गरजेचे आहे त्यासाठी अनेक घटकांची भूमिका ही महत्वाची असते. तर राजकीय लोकशाहीच्या यशासाठी राजकीय स्वातंत्र व हक्कांबरोबरच राजकीय सामाजिकरणाची प्रक्रिया ही तेवढीच महत्वाची आहे. प्रगल्भ लोकशाहीसाठी त्या देशातील नागरिकांचे राजकीय सामाजिकरण होणे गरजेचे आहे. याच द्रष्टिकोणातून प्रस्तूत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून लोकशाही व्यवस्था आणि राजकीय सामाजिकरण यांच्यातील परस्परसंबंधांचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शोधनिबंधाची उध्दिष्टे :

1. लोकशाही संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2. राजकीय सामाजिकरण या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
3. लोकशाहीतील राजकीय सामाजिकरणाची भूमिका समजावून घेणे.
4. लोकशाही व राजकीय सामाजिकरण यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणे.

ग्रहितके :

1. लोकशाही शासनप्रणाली ही सर्वश्रेश्ठ शासनप्रणाली आहे.
2. राजकीय सामाजिकरण ही आधुनिक राज्यशास्त्रातील एक महत्वाची संकल्पना आहे.
3. लोकशाहीच्या यशासाठी नागरिकांचे राजकीय सामाजिकरण आवश्यक आहे.
4. लोकशाही देशांमध्ये मोठया प्रमाणावर राजकीय सामाजिकरण घडून आलेला आहे.

संशोधन पध्दती व स्त्रोत :

प्रस्तुत शोधनिबंधलेखनासाठी निरीक्षण, विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तथ्यसंकलनासाठी व्दितीय स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला असून यात प्रामख्याने संदर्भ ग्रंथ, अभ्यासक्रमिय पुस्तके, संशोधन पत्रिका, मासिके, वर्तमान पत्रे व विविध वेबसाईटवरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

लोकशाहीची संकल्पना

लोकशाही म्हणजे केवळ राजकीय व्यवस्था नाही, तर ती जीवनाकडे पाहण्याची एक व्रत्ती आहे. लोकशाहीचे सामाजिक, राजकीय व आर्थिक असे अनेक पैलू आहेत. प्राचीन ग्रीक नगरराज्यापासून ते आधुनिक राष्ट–राज्यापर्यंत लोकशाही व्यवस्थेचा विकास झालेला आहे. लोकशाहीची संकल्पना समजून घेण्यासाठी काही व्याख्या पाहणे गरजेचे आहे.

अमेरिकन प्रेसिडेंट ॲब्राहम लिंकननी लोकशाहीची केलेली व्याख्या जगप्रसिध्द आहे त्यांच्या मते 'लोकांचे, लोकांसाठी आणि लोकांकडून चालविले जाणारे शासन म्हणजे लोकशाही होय'. तर

जॉन सिले यांच्या मते ' ज्या शासनपध्दतीमध्ये प्रत्येकाचा सहभाग असतो त्यास लोकशाही असे म्हणतात.' याशिवाय लोकशाहीचे गाढे अभ्यासक लॉर्ड ब्राईस यांच्या मते 'राज्याची सत्ता समाजातील सर्व लोकांच्या हाती असते तेव्हा त्यास लोकशाही असे म्हणतात.

थोडक्यात लोकशाही म्हणजे प्रौढ मताधिकाराच्या आधारे खुल्या व निपःक्ष वातावरणातील निवडणुकींव्दारे लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीव्दारे चालणारे राज्य म्हणजे लोकशाही होय.

राजकीय सामाजिकरणाची संकल्पना

राजकीय सामाजिकरणाची संकल्पना किंवा संज्ञा ही आधूनिक राज्यशास्त्रात 1960 नंतर प्रामुख्याने प्रचलित झालेली आहे. अमेरिकन राज्यशारत्रज्ञ हबर्ट एच हायमन यांनी ' पोलिटिकल सोशलायझेशन ' नावाचा ग्रंथ लिहिला व तेंव्हापासूनच आधुनिक राज्यशास्त्रात राजकीय सामाजिकरण या संज्ञेचा अभ्यास करण्यात येवु लागला. राजकरण ही समाजाची एक महत्वाची बाजू आहे. त्यामुळेच राजकीय व्यवस्थेत सामाजिकरणाला खुपच महत्व प्राप्त झालेला आहे. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये लोकांचे राजकीय सामाजिकरण सातत्याने चालू असते. राजकीय सामाजिकरणाशिवाय राजकीय व्यवस्था टिकूच शकत नाही कारण राजकीय व्यवस्थेत राजकीय संस्कतीला विशेश महत्व असते. राजकीय सामाजिकरण ही राजकीय संस्कतीचे स्वरूप निश्चित करणारी एक अतिशय महत्वाची प्रक्रिया समजली जाते.

राजकीय सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेमुळेच व्यक्ती राजकीय ज्ञान ग्रहण करायला सुरूवात करते म्हणजेच ज्या प्रकियेच्या माध्यमातून राजकीय संस्कतीची अंगभूत मुल्ये, श्रध्दा आणि द्रष्टिकोण येणा–या पिढयांना संकमित होत असते तेंव्हा या प्रकियेलाच राजकीय सामाजिकरण असे म्हंटले जाते.

इस्टन आणि डेव्हिस यांच्या मते, ज्यायोगे नागरिकांना राजकीय द्रष्टिकोन प्राप्त होतात आणि त्यांचे राजकीय वर्तन ठरते ती प्रकिया म्हणजे राजकीय सामाजिकरण होय.

राजकीय सामाजिकरणासंदर्भात डॉ. दि.का. गर्दे असे म्हणतात की, 'राजकीय संस्कती पिढयानपिढया जोपासण्याची जी प्रकीया असते तिलाच राजकीय सामाजिकरण असे म्हणतात.' याशिवाय ग्रीनस्टोन नावाचा विचारवंत असे म्हणतो की, 'राजकीय सामाजिकरण म्हणजे व्यक्तिच्या आयुश्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर तिला जाणतेअजाणतेपणी मिळालेले योजित–अनियोजित आणि औपचारिक–अनौपचारिक राजकीय शिक्षण होय.

एकंदरित व्यक्तिला जे राजकीय शिक्षण उघडपणे व प्रत्यक्षपणे दिले जाते त्याचा तर समावेश होतोच पण त्याही बरोबर ज्य गैरराजकीय शिक्षणातून तिच्या व्यक्तिमत्वासाठी महत्वाच्या ठरणा–या वैशिष्टयपूर्ण शिक्षणाचाही समावेश होतो. राजकीय सामाजिकरण हे व्यक्तिला राजकीय व्यवस्थेची वैशिष्टये, राजकीय मुल्ये, राजकीय विचारप्रणाली इत्यादिंचे ज्ञान प्राप्त करून देणारी प्रकिया आहे. त्यामळे व्यक्ती राजकीय व्यवस्थेशी परिचित होते. एका व्यापक अर्थाने राजकीय सामाजिकरण ही राजकीय शिक्षणाचीच एक प्रकिया आहे.

लोकशाही व्यवस्थेतील राजकीय सामाजिकरणाची अभिकरणे

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये राजकीय सामाजिकरणाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. प्रगल्भ लोकशाहीसाठी राजकीय सामाजिकरण प्रकिया अत्यंत आवश्यक आहे. लोकशाहीमुळेच प्रत्येक व्यक्तिला मतदान करण्याचा व राजकीय प्रकियेत सहभागी होण्याचा अधिकार मिळालेला आहे. माणुस हा जन्मापासून ते म्रत्युपर्यंत राजकारणाशी व समाजाशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे जोडला जातो. त्यामुळे बालवयापासून ते संपूर्ण आयुश्यभर व्यक्तीकडे राजकीय ज्ञान, राजकीय मुल्ये, प्रतिके, व द्रष्टिकोण संकमित करण्याचे कार्य समाजातील काही घटक व संस्था प्रत्यक्ष वा

अप्रत्यक्षपणे सतत करीत असतात या संस्था व घटकांनाच राजकीय सामाजिकरणाची अभिकरणे किंवा साधने असे म्हणतात.

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये विविध साधनांच्या माध्यमातून राजकीय सामाजिकरण घडवून आणले जाते त्यापैकी काही महत्वाच्या साधनांचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे करता येईल.

1. कुटुंबसंस्था
2. शिक्षणसंस्था
3. मित्रपरिवार
4. राजकीय पक्ष
5. हितसंबंधी गट व दबावगट
6. प्रसारमाध्यमे व समाज माध्यमे
7. धार्मिक व सांस्कतिक संघटना इ.

यासारखी साधने व्यक्तिला योग्य, डोळस आणि जाग्रत व जबाबदार नागरिक बनवितात. व्यक्तीवर चांगले संस्कार घडवून राजकीय साक्षरता निर्माण केले जाते. वरील सर्व साधने महत्वाची असली तरी व्यक्तीच्या राजकीय सामाजिकरणामध्ये सर्व साधनांची भूमिका नेहमी एकसारखी नसते काही साधने महत्वाची भूमिका बजावितात तर काही साधनांची भूमिका ही व्यक्तीच्या वयोमानानुसार बदलत असते. उदाहरणार्थ असे म्हणता येईल की, व्यक्तीच्या बालपणी कुटुंबसंस्था ही महत्वाची भूमिका बजावित असते तर वाढत्या वयानुसार त्याच्यावर शाळा, महाविद्यालये, मित्रपरिवार, संघटना व विविध राजकीय पक्ष यांचाही प्रभाव भिन्न भिन्न प्रकारे दिसुन येते. असे असले तरी या सर्व सांधनांमध्ये एक प्रकारची समानता आहे ती म्हणजे या साधनांव्दारे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष राजकीय सामाजिकरण घडवून आणले जाते.

लोकशाही व्यवस्थेमधील राजकीय सामाजिकरणाचे महत्व

आज जगातील प्रत्येक लोकशाही असणा–या राष्ट्रांमध्ये राजकीय सामाजिकरणाची प्रकिया दिसुन येते. आधुनिक काळात राजकीय सामाजिकरणाची प्रभावी अंमलबाजावणी सर्वच लोकशाहीवादी राष्ट्रांनी केलेली दिसुन येते. लोकशाही व्यवस्थेतील प्रचलित शासनाची वैधता व विद्यमान राजकीय मुल्यांवरील श्रध्दा यांना बहुतेक देशांमधून उत्तेजन दिले जात आहे. अमेरिकेतील स्थीर लोकशाही पाहुन धर्म, चर्च, शाळा, महाविद्यालये व दुकाने इत्यादींच्या माध्यमातून राजकीय सामाजिकरणाच्या प्रकियेचा स्विकार करण्यात आलेला आहे असे मत सिडने आणि व्हर्बा यांनी आपल्या अभ्यासातून मांडले आहे. जर प्रत्येक देशातील राजकीय सामाजिकरण अशाप्रकारे विकसित झाल्यास त्यातून राजकीय चातुर्य आणि राजकीय सहभाग यामध्ये वाढ होईल.

राजकीय सामाजिकरणाच्या जुन्या आणि नव्या कल्पना ज्या देशाच्या राजकीय व्यवस्थेशी निगडीत आहेत त्यापैकी काही देश विकसित तर काही विकसनशील आहेत. या प्रत्येक देशातील लोकशाही व्यवस्थेवर राजकीय सामाजिकरणाचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव पडलेला आहे. राजकीय सामाजिकरणाच्या प्रकियेपासून कोणताही लोकशाहीवादी देश अलिप्त राहू शकत नाही. एवढेच नव्हे तर मागासलेल्या राष्ट्रांमध्ये देखील अनौपचारिक स्वरूपाचे राजकीय सामाजिकरण अस्तित्वात आहे. त्यामुळेच आधुनिक काळातील लोकशाही व्यवस्थेच्या विकासासाठी व स्थैर्यासाठी राजकीय सामाजिकरणाची आवश्यकता आहे हे आपणांस पुढील मुद्यांच्या आधारवर अधिक स्पष्ट करता येईल.

1. लोकशाही मधील राजकीय संस्कतीचे हस्तांतरण :

लोकशाही शासनपध्दतीमध्ये राजकीय व्यवस्थेचे अस्तित्व, स्थैर्य आणि सातत्य राजकीय संस्कती आणि तिच्या विकासावर अवलंबुन असते आणि अशा राजकीय संस्कतीचे स्वरूप ठरविणारी आणि संस्कतीची जडणघडण करणारी प्रकिया म्हणजे राजकीय सामाजिकरण होय. या प्रकियेच्या माध्यमातून लोकशाही संस्कतीचे एका पिढीकडून दुस–या पिढीकडे, एका प्रदेशातून दुस–या प्रदेशाकडे संक्रमण होते. व्यक्तीला लोकशाही मुल्ये व राजकारण यासंबंधीचे ज्ञान प्राप्त होते. यासंदर्भात इर्विन चाईल्ड असे म्हणतो की, राजकीय सामाजिकरण प्रकियेव्दारे राजकीय संस्कतीची मुल्ये, श्रध्दा आणि द्रष्टिकोण यांची जाणिव व्यक्तीला करून दिली जाते.

2. राजकीय व्यवस्थेला पाठिंबा :

लोकशाही राष्ट्रांमध्ये राजकीय व्यवस्थेला अनेक प्रकारची विकासाची कामे करावी लागतात त्यासाठी व्यवस्थेला नागरिकांचा पाठिंबा असावा लागतो अशावेळी राजकीय व्यवस्थेविषयी नागरिकांचा अनुकूल द्रष्टिकोन घडविण्याचे

कार्य राजकीय सामाजिकरणाच्या माध्यमातून केला जातो. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये हे कार्य कळत नकळत सातत्याने सूरू असते. अशावेळी नागरिक जेव्हा स्वेच्छेने राजकीय प्रकियेत सहभागी होतात तेव्हाही ते राजकीय मुल्यांचा स्विकार करतात.

3. लोकशाही व्यवस्थेला अधिमान्यता मिळविण्यासाठी:

राजकीय सामाजिकरणामुळे नागरिकांना लोकशाहीतील राजकीय मुल्यांचे ज्ञान प्राप्त होते. राजकीय मते तयार होतात व लोकशाही व्यवस्थेविषयी अभिव्रत्ती आणि निश्ठा निर्माण होतात. लोकशाही व्यवस्थेला स्थायित्व प्राप्त करण्याच्या उद्येशाने राजकीय सामाजिकरण घडत असते त्यासाठी लोकशाही मुल्यांचा स्विकार होणे गरजेचे आहे तेंव्हाच लोकशाही व्यवस्थेला अधिमान्यता प्राप्त होउ शकते. लोकशाही व्यवस्थेस अधिमान्यता ही राजकीय सामाजिकरणाच्या प्रकियेतून घडविली जाउ शकते.

4. लोकशाही व्यवस्थेला स्थैर्य प्राप्त होण्यासाठी :

लोकशाही व्यवस्थेच्या यशस्वीतेसाठी त्यास स्थैर्य प्राप्त होणे हे अत्यंत आवश्यक आहे त्यासाठी नागरिकांचे राजकीय सामाजिकरण होणे गरजेचे असते. राजकीय व्यवस्थेला स्थैर्य प्राप्त होण्यासाठी आणि लोकशाहीचे अस्तित्व टिकवूण ठेवण्यासाठी समाजातील तरूणांच्या सामाजिकरणावर विशेश भर दिला जातो. बालपणापासून ते प्रौढावस्थेपर्यंत राजकीय सामाजिकरणाची प्रकिया सुरू असते. यातून व्यक्तिमध्ये राजकीय मुल्ये, द्रष्टिकोण अधिक विकसित होउन लोकशाही व्यवस्थेला स्थेर्य प्राप्त होते.

5. लोकशाही व्यवस्था व राजकारणाचे ज्ञान प्राप्त होते:

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये राजकीय सामाजिकरण ही सतत घडणारी प्रकिया आहे. व्यक्तीच्या लहानपणापासून ते मोठेपणापर्यंत ही प्रकिया सतत चालू असते आणि यातुनच नागरिकांना लोकशाही व्यवस्थेचे व राजकारणासंबंधीचे ज्ञान प्राप्त होते. व्यक्तीचे राजकारणाविषयी व राज्यकर्त्याविषयीचे अनुकूल अथवा प्रतिकूल मत बनते. यासंदर्भात रूश आणि अल्थाप असे म्हणतात की व्यक्ति हा राजकीय व्यवस्थेत टिकून असल्यामुळेच त्याला राजकारणविषयक ज्ञान प्राप्त होते आणि व्यक्तिच्या राजकीय प्रव्रत्तींचा विकास होतो. या सर्व बाबींचा विचार केल्यास व्यक्तीला लोकशाही व्यवस्थेचे व राजकारणाचे ज्ञान मिळविण्यासाठी राजकीय सामाजिकरणाचे विशेश महत्व आहे.

6. राजकीय पक्षांचे तत्वज्ञान व कार्यकमाची माहिती :

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये राजकीय सामाजिकरण घडविण्यात राजकीय पक्षांचीही भूमिका तेवढीच महत्वाची आहे. लोकशाही शासनपध्दतीमध्ये राजकीय पक्षांचे अस्तित्व अनिवार्य असते यासंदर्भात लॉर्ड ब्राईस असे म्हणतात की 'ज्याप्रमाणे पावसाळयात गवत उगवणे स्वाभाविक आहे त्याप्रमाणे लोकशाही व्यवस्थेमध्ये राजकीय पक्षांचे अस्तित्व स्वाभाविक आहे'. यानुसार लोकशाही व्यवस्थेमध्ये राजकीय पक्षांना सत्ता प्राप्त करण्यासाठी लोकमताचा पाठिंबा मिळविणे आवश्यक असते. त्यामुळेच राजकीय पक्ष आपले तत्वज्ञान व कार्यकम जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोंचवण्याचा प्रयत्न करत असतात. आपल्या कार्यकर्त्यांना राजकीय शिक्षण, राजकीय विचारधारा, पक्षांची ध्येयधोरणे व कार्यकम यांचे ज्ञान व माहिती देण्यासाठी विविध पक्ष राजकीय सामाजिकरणाचा आधार घेतात.

7. लोकशाही मुल्यांचे शिक्षण :–

लोकशाहीमध्ये स्वातंत्र, समता, न्याय, सहिश्णूता, बंधुभाव या मुल्यांना महत्वाचे स्थान असते. लोकशाही व्यवस्थेतील मुल्यांसंबंधी लोकांच्या मनात आस्था निर्माण करावे लागते. लोकशाहीतील या मुल्यांचे शिक्षण नागरिकांना देणे हे लोकशाही च्या यशासाठी आवश्यक असते. या संदर्भात रॉबर्ट सीजल असे म्हणतात की, "व्यक्तीला राजकीय समाजाचा चांगला सदस्य होण्यासाठी लोकशाही मुल्यांचे शिक्षण देणे हा राजकीय सामाजिकरणाचा महत्वाचा उद्येश आहे". यावरून असे म्हणता येईल की राजकीय सामाजिकरण प्रकियेमुळेच लोकशाहीतील मुल्ये नागरिकांमध्ये व्यवस्थीतपणे रूजविता येतात.

8. लोकशाही विचारप्रणालीचे मुल्यमापन करता येते :–

प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेतील विचारप्रणालीची यशस्वीता ही त्याच्या वैधतेवर अवलंबुन असते. ज्यावेळी तेथील शासनाला लोकांची मान्यता नसते त्यावेळी ते शासन जुलूम–जबरदस्तीने टिकविण्याचा प्रयत्न करीत असते. परंतु या शासनाला लोकांची मान्यता नसल्यामुळे ती दीर्घकाळ टिकत नाही. कारण लोकशाहीमध्ये राजकीय सामाजिकरणाच्या आधारे शासनाचे आणि शासनाने मान्य केलेल्या लोकशाही विचारधारेचे मुल्यमापन सामान्य नागरिक करत असतात त्यामुळे लोकशाहीमध्ये राजकीय सामाजिकरणाला विशेश महत्व प्राप्त झालेले आहे.

9. लोकशाहीच्या सामाजिकरणासाठी :–

लोकशाहीचे सामाजिकरण घडवून आणण्यासाठी राजकीय सामाजिकरण प्रक्रियेचे विशेश महत्व आहे.यासंदर्भात बोलताना भारिप चे अध्यक्ष डॉ प्रकाश आंबेडकर असे म्हणाले होते की, "लोकशाहीचे सामाजिकरण व्हावे हे आमचे उद्दिष्ट आहे त्याची सुरूवात वंचितांना उमेदवारी देउन राजकीय पक्ष करू शकतात. सोबतच राजकीय पक्ष पातळीवर देखील लोकशाहीचे सामाजिकरण व्हावे." अलिकडील काळात बहुजन व वंचित यांच्या आघाडीच्या प्रसंगी त्यांनी ही अपेक्षा व्यक्त केली. एका अर्थाने त्यांचे म्हणणे हे अगदी बरोबर आहे कारण राजकीय पक्ष हे लोकशाहीचे आधारस्तंभ मानले जातात त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय सामाजिकरण घडवून आणने ही राजकीय पक्षांची जबाबदारी आहे.

वरील विविध मुद्यांच्या आधारावर आपणांस असे म्हणता येईल की, लोकशाही व्यवस्थेच्या स्थैर्यासाठी व यशासाठी राजकीय सामाजिकरणाची प्रकिया खुप महत्वाची आहे.

निष्कर्ष

- लोकशाही शासनप्रणाली ही सर्वश्रेष्ठ शासनप्रणाली आहे.
- राजकीय सामाजिकरण ही आधुनिक राज्यशास्त्रातील एक महत्वाची संकल्पना आहे.
- लोकशाहीच्या विकासासाठी, यशासाठी व स्थैर्यासाठी नागरिकांचे राजकीय सामाजिकरण आवश्यक आहे.
- लोकशाही व्यवस्थेमध्ये कुटुंबसंस्था, शिक्षणसंस्था, मित्रपरिवार, राजकीय पक्ष, प्रसारमाध्यमे व समाज माध्यमे यासारख्या महत्वाच्या साधनांच्या माध्यमातून राजकीय सामाजिकरण घडवून आणले जाते.
- राजकीय सामाजिकरण प्रकियेव्दारे लोकशाहीतील राजकीय संस्कृतीची मुल्ये, श्रध्दा आणि द्रष्टिकोण यांची जाणिव व्यक्तीला करून दिली जाते.
- राजकीय सामाजिकरणाच्या प्रकियेमुळे नागरिकांना लोकशाही व्यवस्थेचे व राजकारणासंबंधीचे ज्ञान प्राप्त होते.
- लोकशाहीचे सामाजिकरण घडवून आणण्यासाठी राजकीय सामाजिकरण प्रक्रियेचे विशेश महत्व आहे.
- देशातील राजकीय सामाजिकरण विकसित झाल्यास त्यातून राजकीय चातुर्य आणि राजकीय सहभाग यामध्ये वाढ होईल.

संदर्भसूची

- शशी भूशण सिंह, राजनैतिक समाजशास्त्र के विविध आयाम, अर्जुन पब्लिशिंग हाउस, 2012.
- डॉ. प्रखराज जैन , डॉ. बी एल फडिया, आधूनिक राजनीतिक सिध्दांत, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा, 2009.
- डॉ. दा.धो काचोळे, राजकारणाचे समाजशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, 2009.
- के. सागर व प्रा घांगरेकर चि. ग. शासन आणि राजकारण, भारताच्या संदर्भात तुलनात्मक राजनीतिसह, अनिरूध्द पब्लिशिंग हाउस, पुणे, 2003.
- डॉ शुभदा ठाकरे, तौलनिक राज्यशास्त्र, श्री विद्या प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे, 2004.
- Hyman, Herbert, Political Socialization, Glencoe, III, Free Press, 1959.
- Vidya Bhushan, Comparative Politics, Atlantic Publishers & Distributors, New Delhi, 2006.
- दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, दिनांक 28 जुन, 2018.
- दैनिक मराठवाडा नेता, दिनांक 2 जुलै, 2018.

Impact Factor – 6.261 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 132

'Women Empowerment and Sustainable Development : A Perspective'

Guest Editor :
Dr. Udaysingh Manepatil
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College,
Miraj Dist. Satara [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:
Dr. Kavita Tiwade
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College,
Miraj Dist. Satara [M.S.] INDIA

Chief Editor :
Dr. Dhanraj Dhangar

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

© All rights reserved with the authors & publisher **Price : Rs. 800/-**

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Marriage Vis-A-Vis Live in Relations: Legal Ramifications and Responses	Prof. Sanjay Jayram Aher	08
2	Women Empowerment?-"They Already Are Empowered!!!"	Mrs. Shailaja Changundi	13
3	Legal Reforms and Women Empowerment	Mr. Samir Chavan	19
4	The Emergence of New Women in Indian Novels	Dalvi S.	23
5	Role of Hindi Daily Soaps in Women Empowerment	Pallavi Ilkal	28
6	Awareness of Health in College Girls	Alka Inamdar	31
7	Woman Empowerment in India: Issues and Challenges	Meenakshi Jadhav	35
8	Contribution of Indian English Women Novelists In Indian Writings in English	Dr. Vaishali Joshi	38
9	Women Empowerment & Financial Inclusion of Rural Poor Women in Satara District	Rohini Kale	41
10	Women Empowerment Holistic Need	Dr. Sunil Kamble	44
11	Still I Rise: A Representation of Suppression	Dr. Utkarsh Kittekar	47
12	Economic Growth and Gender Equality in India	Prakash Kumar	48
13	Tracing Patriarchy – Through the Ages and Its Place in the Modern Society	Dhara H. Moray	54
14	Education and Women Empowerment: A Study with Reference to Legislative and Judicial Efforts	Dr. Pooja Narwadkar & Mr. Vikram Irale	59
15	Women's Empowerment and Sustainable Development in India	Miss. Nilakhe Amruta Shital	65
16	Recent Judgement: A Boon for Changing Gender Stereotypes	Mrs. Komal R. Oswal & Mr. Ashish A. Bhasme	70
17	Women Workforce In BPO: A Sociological Analysis	Dr. Amol Patil	74
18	The Role of ICT in Gender Equality and Development	Dr. Pushpa Patil	79
19	Role of Women in Indian Politics	Swapnil D. Pawar	83
20	Participation of Women in Panchayat Raj System: Status and Challenges	Mr. Arun Pentawar	89
21	The Role of Women in Sustainable Development and Management of Water	Mrs. Asha V. Potalwad	93
22	Empowering Rural Women's Through Agrobased Industrial Development For Sustanibale Life	S. S. Sathe, P. B. Kale, A. T. Birajdar & N. M. Kumbhare	97
23	Role of Dairy Farming In Empowerment of Rural Women: A Case Study of Sangavi Village of Phaltan Tehsil in Satara District (Mh)	Mr. Popat Shende & Mr. Rajaram Kadam & Dr. Ashish Jadhav	102
24	Role of Government Schemes in Empowerment of Women in India	Mrs. Geeta Shete	110
25	The Depiction of Women Characters in Sudhir Kakar's Novel the Ascetic of Desire	Mr. Amol D. Shinde	114
26	Empowerment of Woman Through Legislation	Adv. Kirti Shinde	118
27	Empowerment A Myth for Women And Adolescent Girls with Disabilities	Poorva Shinde	124

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 132 : 'Women Empowerment and Sustainable Development: A Perspective' | February-2019
UGC Approved Journal

Participation of Women in Panchayat Raj System: Status and Challenges

Mr. Arun S.Pentawar
Head, Dept. of Political Science
Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon
Email- arunpentawar@gmail.com
Mb. 9067449988

Introduction:

The Panchayat Raj generally refers to the system of local self-government in India. In India also in Maharashtra, the Panchayat Raj now functions as a system of governance in which gram panchayats are the basic units of local administration. The system has three levels: Gram Panchayat (village level), Panchayat Samiti (block level), and Zila Parishad (district level). The Panchayat Raj system was first adopted by the state of Rajasthan in Nagaur district on 2 Oct 1959. During the 1950s and 60s, other state governments adopted this system as laws were passed to establish panchayats in various states. The second state was Andhra Pradesh, while Maharashtra was the ninth state. In the history of Panchayat Raj, in India, on 24 April 1993, the Constitutional (73rd amendment) Act 1992 came into force to provide constitutional status to the Panchayati Raj institutions. In a country like India, where social orientation is based on class, caste and gender, the picture of deprivation and inequality is appalling. The women are not considered as a social group. They are either included with men or totally ignored. Later, the 73rd constitutional Amendment Act (1992) created space for women in political participation and decision-making at the grass root level by providing that 1/3rd of the seats would be reserved for women all over the country.

The 73rd Constitutional Amendment Act (CAA), 1992 says- "It provides reservations for women in PRIs set up in two ways; for the office of the members and for that of the chairpersons". As per the clause (2) and (3) of article 243(d), not less than one third of the seats meant for direct election of members at each tier of the Panchayats are to be reserved for the women. On August 27, 2009, the Union Cabinet of the Government of India approved 50% reservation for women in Panchayat Raj System. The Indian states Andhra Pradesh, Bihar, Chhattisgarh, Himachal Pradesh, Jharkhand, Kerala, Karnataka, Madhya Pradesh Maharashtra, Odisha, Rajasthan, Sikkim, Tamil Nadu, Tripura, West Bengal and Uttarakhand have implemented 50% reservation for women in Panchayat Raj System.

Objectives of the paper:

1. To know the panchayat raj system in India.
2. To know the participation of women in panchayat raj system.
3. To know the status and challenges of women in participation of panchayat raj system.

Hypothesis:

1. Gram panchayats are the basic units of local administration.
2. Maharashtra government has implemented 50% reservation for women in Panchayat Raj System.
3. 73rd constitutional Amendment Act (1992) created space for women in political participation in Maharashtra.

Research Methodology-

Present research paper researcher has used a research method of observation, analytical and descriptive methodology.

Data Collection-

In this research paper using secondary data collection method like as reference books, publications, journals, news papers, magazines and internet websites etc.

Status of Women participation in Panchayat Raj System

Increased political accountability to women comes out only from increasing their numbers amongst decision-makers, although this is necessary and important. It must also be linked to improved democratic governance overall, understood as inclusive, responsive and accountable management of public affairs.

The benchmark generally selected for evaluating women's participation in politics is their representation in term of numbers or percentages. This does not facilitate adequate understanding, because representation does not, in itself, constitute evidence of participation. Thus, several indicators have been identified for determining the status and quality of women participation in the local political process.

1. Participation in the Gram Sabha

Participation has been taken as a vital index for the women members to assess their empowerment in Panchayat Raj Institutions. According to the 73rd Amendment (Part IX), a Gram Sabha may exercise powers and perform functions at the village level as provided by laws enacted by its state legislature. A large proportion of female is organizing and attending the gram sabha meetings. A study conducted during 2008-2009 by Ministry of Panchayat Raj showed that a sizeable 93 per cent of male sarpanch reported performing their primary role of organizing and attending the Gram Sabha meetings. However, smaller in numbers than male Sarpanch, a significantly large proportion of female Sarpanch (86 per cent) also reported executing this important role of being a local Panchayati Raj functionary.

2. Encouraging Community Participation in Gram Sabha

Elected representatives are expected to create an enabling environment for the local community, and especially women, to participate in Gram Sabha meetings, raise questions, interact and present their opinions. In a study, conducted by the Ministry of Panchayati Raj, showed the attendance in Gram Sabha meetings, which is an important indicator of the quality of women representatives' participation. The study showed a low participation of women citizens in Gram Sabha meetings, suggesting low levels of mobilization by elected women representatives. About 63 per cent of elected representatives themselves indicated that less than 25 per cent of women participate in the Gram Sabha meetings.

3. Interaction with Government Officials

According to the statistics and data (Ministry of Panchayat Raj) the womenfolk participate in the gram sabha meetings; however, there persists hesitation when it comes to interaction with the officials about their problems or developmental works. Sometimes gender disparity becomes a hindrance towards putting forward their view point. The all-India figure shows that more than half the total Sarpanch maintained good relations with the local police. By contrast, only 31 per cent of Ward Members reported interaction with the local police. Among

the elected women representatives, nearly 32 per cent reported regular interaction with the police, in comparison to 45 per cent of the men (study conducted by Ministry of Panchayat Raj).

4. Participation in Community Mobilization

Effective participation is not adequately reflected in statistics on meeting attendance, but may also be tested by evaluating the elected representatives in terms of their articulation, openness to discussions, adopting issues and generally solving problems of the community. They are more effective when they succeed in mobilizing the community about various developmental issues and thus, create awareness among the people. A study on the all-India level on community mobilization on health-related issues showed that the total of 43 per cent of women representatives and about 47 per cent of men reported taking part in health-related campaigns.

5. Status of Women Sarpanch in Maharashtra

According in 2017, Uttar Pradesh has the highest number of women sarpanch at 19,992 but only 34% of total sarpanch. The second no of the state of Maharashtra has 13960 woman sarpanch, an above average 50% of the total number.

General observations of women sarpanch in Maharashtra

Despite several stumbling blocks women panchayat raj members have generally performed well throughout the country. Several surveys indicate this. The Ministry of Panchayati Raj of the Government of India has also conducted one, with by far the largest sample size. Culling the observations from all the sources certain common points emerge-

Participation of women in the Gram Sabha meetings increases when the Sarpanch is a woman. This corroborates the general perception that political communication improves when the citizen and the leader are of the same sex.

Since women panchayat representatives consistently demand for adequate supply of drinking water, housing and social welfare programs, and expenditure on these counts are relatively higher in women headed panchayats.

Women headed panchayats score brownie points in construction of roads, upkeep of drinking water facilities and administering government loan schemes. However their performance is not as effective in ensuring irrigation avenues.

Women headed panchayats generally take more interests in negotiating social evils like child marriage, indiscriminate sale of liquor, witch-hunting and such other problems.

Challenges of women in panchayat raj system

1. **Dual responsibility:** Women traditionally burdened with domestic work face difficulties in balancing the official work with their home.
2. **Lack of security:** Sometimes due to lack of security women members fail to visit remote areas in odd hours or attend meetings in faraway places. Gradual criminalization of politics also is arresting their participation.
3. **Communication problem** hinders performance as most of the correspondences, rules and regulations are in English.
4. **Due to lack of exposure and experience** women members face difficulty in asserting themselves. The fact that majority of women enter politics through reservation and kinship arrangement only accentuates this problem.

5. **Non-cooperation of the male members** that they primarily face on the basis of gender discrimination.
6. **Respect and education problem** Often, the men of the village do not accord them the respect and regard that is their due. Officials take advantage of their inexperience and poor education.
7. **Elected women members are sometimes used as dolls** behind their husbands or men in the family. In many parts of India, especially in Maharashtra the husband performs the duties of the women sarpanch and gram panchayat members.

Conclusion:

- In Maharashtra gram panchayats are the basic units of local administration.
- 73rd constitutional Amendment Act (1992) created space for women in political participation in Maharashtra.
- There are several challenges still that the women are facing in the local governance system.
- Rural women were particularly vulnerable as a group because of strong traditional values maintained in rural areas, patriarchal families and lack of women's education.
- A combination of constitutional provisions, government policies, social action and self awareness among rural women will eventually result in Indian women becoming part of the mainstream political power sharing and decision-making.
- Participation of women in the Gram Sabha meetings increases when the Sarpanch is a woman.
- Elected women members are sometimes used as dolls behind their husbands or men in the family.

References:

- Ministry of Panchayati Raj, Study on EWRs in Panchayati Raj Institution [PDF]. New Delhi: Ministry of Panchayati Raj, 2009.
- Kaul, Shashi and Sahni, Shradha, "Study on the Participation of Women in Panchayati Raj Institution", Journal, 2009.
- Polanki, P., India has most elected women representatives. Hindustan Times, March 24, 2008.
- Neelima Deshmukh (2005), "Women's Empowerment through Panchayati Raj Institutions", in Indian Journal of Public Administration, Vol.No. 2, New Delhi, 2004.
- Rajesh Gill, "Empowering Women through Panchayats", in Man and Development, Vol. XXVIII, No. 4, Chandigarh, 2006.
- S.L. Kaushik and Kiran Hooda, "Political Participation of Elected Women at Grassroots Level", in Indian Management Studies Journal, Vol. 6, No. 1, Patiala: Punjabi University, 2002.